قديم سنڌي شعر ۽ شاعري

(تاريخي جائزو)

تاريخي پس منظر:

سڀني لکيل تاريخن موجب، عيسوي پنجين صديءَ جي خاتمي کان سنڌ جي باقاعدي حڪومت جو احوال ملڻ لڳي ٿو. انهيءَ کان اڳ جا واقعات سنڌ جي ڪنهن به تاريخ ۾ سلسليوار نٿا ملن. سنڌ جو پهريون دارالحڪومت، جيڪو تاريخي طور اسان کي معلوم آهي، سو الور[1] جو تخت - شهر آهي. انهيءَ شهر ۾ ئي سنڌ جي پهرئين حڪمران خاندان، "راءِ گهراڻي" جي حڪومت سن ۴۹۵ع يعني پنجين صديءَ کان شروع ٿئي ٿي. "الرور" جي راڄڌاني هوڻ نه راءِ خاندان جي صاحبيءَ کان به تمام گهڻو اڳي قائم ٿي آهي. "ايوڌيا جي چندر بنسي ۽ کتري راجائن مان (رامچندر جي پوٽي سموترا جي اولاد مان)، ٻارهن سؤ قبل مسيح ڌاري، راجا بليڪا[2] انهيءَ شهر جو بنياد وڌو ۽ سندس پٽن اتي حڪومت شروع ڪئي[3]." مهاڀارت جي زماني ۾ "الروڙ" تي مهاراجا جئدرٿ "وير" جو خاندان حڪمران رهيو[4]. اتان هڪڙو پراڻو پراڪرت سلوڪ، پروفيسر سلوين ليويءَ، تمام گهڻي

---

(١) الور، الرور، الروڙ، اروڙ، روڙ، روڙوا، روڙڪا ۽ روڙڪ، ساڳئي نالي جون بدليل صورتون آهن.

(٢) راجا بليڪا جو زمانو تيرٿ وسنت ڇهين صدي ق.م. ٻڌايو آهي "چشنگون"؛ ص ٠٢.

(٣) "تاريخ جنت السند": رحيمداد مولائي شيدائي، ص ٦٩ ۽ "تاريخ راجستان"؛ ڪرنل جيمس ٽاڊ جلد پهريون، ص ٦١.

(۴) "قديم سنڌ"؛ مرزا قليچ بيگ ص ٢٠١. "قديم سنڌ"؛ مولوي نور محمد نظاماڻي ص ٦٧. "قديم سنڌ": ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، ص ٢۴٥ ۽ ٻيا.

ڪوجنا ڪان پوءِ ڳولي هٿ ڪيو آهي. جنهن موجب "اروڙ" يا "روڙوا" (روڙڪ) "سؤوير" پرڳڻي، يعني بهاولپور، ملتان ۽ جيسلمير) وغيره جي گادي آهي:

ولت پرم ڪلنگا نام، اسڪا نانچے پوتنم،
ماهستي آونتي نام 'سؤويرا' نانچے "روڙڪم"[1].

انهيءَ قسم جا ٽڙيل پکڙيل پراڻا اهڃاڻ پيا ٻه ڪيترائي ملن ٿا. جيڪي تاريخ جو ڪو ٻه سلسلو نٿا جوڙين. ۽ نه وري انهن مان قديم زماني جو ڪو خاطريءَ جهڙو ادبي مواد ئي ملي سگهي ٿو. تنهنڪري، وري ٻه موتي راءِ گهراڻي جي راڄ کان ئي هي سلسلو شروع ڪجي ٿو. ڇاڪاڻ ته انهيءَ زماني کان ئي تاريخ جو ڪجهه لاڳيتو احوال ملڻ لڳي ٿو. ۽ شاعريءَ جو ڏس پتو ٻه انهيءَ زماني ۾ ئي ملي ٿو.

سنڌ ۾ هيءُ ٻڌ ڌرم جي عروج وارو زمانو آهي. راءِ گهراڻي جا چندرونسي راجائون ٻه ٻڌ ڌرم جا پوئلڳ هئا. ۽ سندن مائٽي ٻه راجپوتانا جي پوڙي راجائن سان هئي[2] راءِ خاندان جي بادشاهن جي حڪومت، ڇهين صدي عيسويءَ جي شروع ٿيندي ئي چالو ٿئي ٿي، جا اٽڪل ڏيڍ صدي جاري رهي ٿي ۽ ستين صديءَ جي وچ ڌاري ختم ٿئي ٿي. راءِ ديوجي، راءِ سهاسي راءِ ۽ ٻين جملي پنجن راجائن جا نالا ملن ٿا. جي سڀ پاڻ کي "راءِ" ڪوٺائيندا هئا. سندن انهيءَ شاهي لقب جي ڪري ئي سڄي خاندان تي "راءِ گهراڻي" جو نالو پيو آهي (راءِ معنيٰ راجا ۽ گهراڻو معنيٰ خاندان. يعني بادشاهي خاندان). ستين صديءَ عيسويءَ (٦٣٢ع) ۾ هيءَ حڪومت برهمڻ- راڄ ۾ تبديل ٿي ويئي. برهمڻ راڄ ٻه اڌ-مَني صديءَ تائين مس هليو. تان جو اٺين صديءَ جي شروع (٧١٢ع) ۾ عرب سنڌ ۾ داخل ٿيا. هن زماني کان گهڻو اڳي جيڪو چراگاهي دؤر شروع ٿيو هو، سو اڃا ٻه هلندو پئي آيو. چوپايو

(١) "آريہ ورت": گنگارام سمراٽ. ص ٣٦٦. ۽ "سنڌ جو پراچين اتهاس"، دوارڪا پرشاد روچيرام شرما (ٻاگو پيو) ص ١٥٧.
(٢) "تاريخ تمدن سنڌ": مولائي شيدائي، ص.١٢٦.

مال چارڻ ۽ ڏارڻ ماڻهن جو مُک ڌنڌو هو. ۽ تنهن ۾ بہ ڳائو مال مُک ملڪيت سمجهيو ويندو هو. سنڌ جا مالوند ماڻهو ۽ پاڳيا. توڙي ڌراڙ پهنوار. جي اڪثريت ۾ هئا. سي سڀ اپير (ڳنوار) ڪوٺيا هئا (پهنوار يا پرمار. مارو يا موريہ. سانگي يا سانڪلا. اهير يا اپير ۽ گجر يا ناگر. سيئي ڌراڙ يا مالوند قبيلا آهن). انهن ڳنوار اهيرن (اپيرن) جي ٻوليءَ کي "اپيرن پاشا" (اپيرنش) چيو ويندو هو[1]. چاڪاڻ تہ تن ڏينهن فقط سرڪاري (علمي) ۽ مذهبي زبان سنسڪرت کي ئي مهذب ۽ شائستہ (ادبي) زبان سمجهيو ويندو هو؛ ۽ ان جي ڀيٽ ۾ عوامي زبان کي ڌراڙن ۽ ڳوارن جي ٻولي (اپيرنش) سڏيو ويندو هو. "سنڌيءَ کي بہ اپيرنش دفعي جي ٻولي شمار ڪري سگهجي ٿو"[2]. اپيرنش زبان ۽ ان جي شاعريءَ جي سنڌ جي تاريخ ۾ تلاش ڪرڻ بہ. انهيءَ ڪري، قديم سنڌي شاعريءَ جي ڳولا آهي.

مارڪنڊيہ. اپيرنش جا ٽي نمونا ٻڌايا آهن: وراچڊ-اپيرنش، ناگر- اپيرنش، ۽ اپناگر-اپيرنش. جن مان وراچڊ-اپيرنش تہ خاص سنڌ جي ئي ٻوليءَ ٺهرائي اٿس. يعقوبيءَ جو چوڻ آهي تہ "وراچڊ تنهي ۾ زياده قديم آهي." هو "وراچڊ" کي "ورج" لفظ مان نڪتل مڃي ٿو. 'ورج' معنيٰ ڳنوارن جو مسڪن[3]. سنڌيءَ ۾ ڳنوارن جو مسڪن معنيٰ وراڙي، وٿاڻ، واڙي، واڙ، واڙو. ويڙهو يعني ڳوٺ. جنهن جي معنيٰ واهڻ يا وسيڻ بہ آهي. 'وراڙي' جي معنيٰ ويجهي ڇڪ. جُوءِ، ٽَرَ، ويڙهہ. وغيره. مٿيان سڀ لفظ اچار ۾ 'ورج' وانگر ئي شروع ٿين ٿا. ۽ معنيٰ پڻ ساڳي ورج واري اٿن.) "ورج" لفظ جي اشتقاق جي 'برج پاشا' جي نالي مان بہ تائيد ٿئي ٿي[4]. (برج- ورج-پرڳڻي يا بندرابن جي معنيٰ بہ وراڙي يا مال جي جُوءِ، وڏي هُڙي، ٻيلو يا جهنگل آهي.) ڊاڪٽر وولنر جي راءِ آهي تہ 'اپير پاشا'. يعني اپيرن جي ٻولي، اهائي

(١) "اردو زبان ڪا ارتقا": ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، ص ٣٦ ۽ "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ": ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، ص ٦٥.
(٢) "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ": ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ١٨.
(٣) "اردو زبان ڪا ارتقا": ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، ص ٣٧.
(٤) "اردو زبان ڪا ارتقا": ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، ص ٣٧.

'وراچڊ' (براچڊ) اپڀرنش آهي[1]. ڊنڊڻ تہ هن کي ادبي ۽ ڪتابي زبان تسليم ڪري ٿو[2]. پنهنجي ڪتاب "ڪاويہ درش" ۾ بہ چاٿايو اٿس تہ سنڌ جا اهير، هن ٻوليءَ (وراچڊ) ۾ گيت جوڙيندا هئا ۽ اهي ٻہ-ٿڪا هوندا هئا[3]. ناگر يا گوجر اپڀرنش جو آستان گجرات آهي. ناگر گيتن جي ثابتي ڊاڪٽر ڀنڊارڪر جي ڪتاب، "ولسنس فلا لاجيڪل ليڪچرس" (Wilson's philological lectures) مان ملي ٿي[4] اَبناگر- اپڀرنش، شام سندر جي راءِ ۾، "هيءَ سنڌ جي وراچڊ- اپڀرنش ۽ گجرات جي ناگر-اپڀش جي گاڏڙ صورت آهي، جا ڏکڻ-پنجاب، اتر-گجرات ۽ الهندي-راجستان جي وچ واري ٻولي آهي"[5]. ٿر جي علائقي (جيسلمير-بيڪانير) ۾ هن کي 'پونگل ڀاشا' بہ چيو ويندو هو. قديم زماني جا سانگي ۽ ڀاٽ، پنگل ۾ بہ گيت جوڙيندا هئا، جن مان ڪي "پراڪرت پنگل" ناگي ڪتاب ۾ بہ ملن ٿا. هيءُ ڪتاب راجستاني اپڀرنش ٻولين ۾ ڇنڊ (عروض) جو ڪتاب آهي.[6] پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻيءَ جو چوڻ آهي تہ "اهو ڪتاب 'پنگل' نالي، جيسلمير جي هڪ آڳاٽي عالم جو جوڙيل آهي[7]." دراصل 'پنگل' يا 'پوڳل'، جيسلمير جو هڪ ڪهنو شهر آهي، ۽ اڳي هن سڄيءَ رياست تي اهو نالو پيل هو. مٿيون ڪتاب، انهيءَ شهر جي ڪنهن جهوني اديب جو مرتب ڪيل آهي، جنهن مان هيمچندر بہ شايد اپڀرنش جا مثال ورتا آهن.

اپڀرنش ڪوتائون ستين صديءَ عيسويءَ کان ملن ٿيون[8]. سنڌ جي تاريخ ۾ اهو راءِ گهراڻي جي حڪومت جو زمانو آهي. اپڀرنش دؤر جي شاعريءَ جا موضوع ڌرم ۽ رزم هئا. دربار سان وابستہ

(١) "اردو زبان ڪا ارتقا": ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، ص ٣٧.
(٢) "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ": ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ١٢.
(٣-۴) "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ": ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، ص ٦۵-٦٦.
(۵) "اردو زبان ڪا ارتقا": ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، ص ٣٧.
(٦) "اردو زبان ڪا ارتقا": ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، ص ٣٨.
(٧) ""چند سڳند": جهمٽمل خوبچند ڀاوناڻي، ص ١.
(٨) "هندي ادب جي تاريخ": ڊاڪٽر محمد حسن، علي ڳڙهہ يونيورسٽي، ١٩۵۵ع ص ١٦، ١٧ ۽ ٢۵.

شاعري رجزيہ رنگ ۾ رڱيل هئي. دربار کي، سياسي اقتدار سان گڏ، مذهبي اهميت پڻ حاصل هوندي هئي. مذهب زندگيءَ جي هر شعبي تي پنهنجي ڇاپ هڻي رهيو هو[1]. اپڀرنش جا پراڻا ٻول (گاٿا) هيمچندر (١٠٨٨-١١٧٢ع) پنهنجي ڪتاب "سڌ هيمچندر" ۾ اڳئين زماني جي تصنيفن مان گڏ ڪيا آهن[2]. اوائلي اپڀرنش جو نمونو هيءُ آهي:

ڀــلا هُئــَ جُــ مــاريہ، ڀــيڻ مُــهــارو ڪانڌ.
لَڄِي جِـيَن تہ وِنْڙِ سَـئَـهَن. جِـئِـہ ڀڳا گـهـرانڌ[3].

عرب حڪومت ٧١٢ع کان شروع ٿي آهي، جڏهن اڪثر عوام صلح پرست ٻڌ ڌرم جو پيرو هو، پر حڪومت برحمڻ جي هئي. "چچنامي" موجب، سما قبيلي جي ماڻهن، محمد ابن قاسم وٽ اچي ڳايو وڄايو هو. انهيءَ مان ان وقت جي شاعريءَ جو پتو پوي ٿو. ڪي لسانيات جا ماهر هن دؤر کي بہ اپڀرنش واري دؤر ۾ شمار ڪن ٿا، ۽ "ياد رهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي شروعات پڻ اپڀرنش مان ٿي آهي"[4].

عربن جي عهد حڪومت ۾ ٻهريون ٺي دفعو هڪ اهڙي شاعر جو تذڪرو ملي ٿو، جنهن کي تاريخي اهميت بہ حاصل آهي. هيءَ هباري اميرن جي واري جي ڳالهہ آهي. عرب حاڪمن ۾ هباري قبيلو سنڌ جو پويون حڪمران گهراڻو آهي، جنهن جي بانيءَ، عمر هباريءَ (٨٥٤)، بانيہ ۾ پنهنجي خودمختار حڪومت جو بنياد وڌو. سندس پٽ، عبدالله (٨٩٢ع)، بانيہ کي ڇڏي، اچي منصوره تي قبضو ڪيو. انهيءَ عبدالله هباريءَ کي اروڙ جي راءِ ٨٨٣ع ۾، اسلامي عقائد جي سمجهاڻي گهري، ۽ منصوره جي مذڪور شاعر ڪيس قصيدي ۾ منظوم ڪري اها سمجهاڻي ڏني. جيتوڻيڪ انهيءَ شاعر جو نالو يا سندس ڪلام معلوم ناهي، تہ بہ شعر جي ميدان ۾ هو هڪ تاريخي شخصيت

(١-٢) "هندي ادب جي تاريخ": ڊاڪٽر محمد حسن، علي ڳرهہ يونيورسٽي، ١٩٥٥ع ص ١٦، ١٧ ۽ ٢٥.

(٣) "هندي ادب جي تاريخ": ڊاڪٽر محمد حسن، ص ٢٤؛ "قصو ڍولا مارو": پروفيسر جهمٽمل خوبچند ڀاوناڻي، ص ٧٦.

(٤) مضمون "هندي ۽ سنڌي شاعريءَ جو لاڳاپو": ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، رسالو مهراڻ، سيارو ١-١٩٥٥ع، ص ١٠٨.

آهي ۽ سنڌ ۾ شاعريءَ جي جاري هجڻ جو اهو بہ هڪ تاريخي ثبوت آهي. عبدالله ٩١٥ع ۾ وفات ڪئي. ۽ پٽس ابو منذر (عمر) منصوره جو والي ٿيو. هيءُ سنڌ جو آخرين عرب حاڪم آهي. هن ڪان پوءِ بہ ممڪن آهي تہ ڏهين صديءَ جي ڪجهہ حصي تائين، منصوره ۾ هبارين جو وجود باقي رهيو هجي؛ پر تاريخن ۾ هن بعد ڪنهن بہ عرب امير جو نالو ڪونہ ٿو ملي. ڏهين صديءَ جا سياح، منصوره جي والين جي وضع قطع هندن جهڙي، يعني لباس ۾ گوڏ. ڏگها وار ۽ ڪنن ۾ ڏگها والا وغيره ٻڌائين ٿا. هي پرڪار سومرن جا ئي لڇن ٿا. ۽ هن بعد سگهوئي سومرن جو وارو اچي ٿو.

مٿي، تمهيد طور، سنڌ جي قديم ترين دؤر جي شاعريءَ جا اهڃاڻ پيش ڪيا ويا آهن. پراڪرت توڙي اپڀرنش واري زماني جي شاعريءَ جا ڪي نمونا ڪتابن مان مهيا ڪري، ادبي تاريخ ڪي علمي طور ماضي بعيد سان ملائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. پر انهيءَ جو نج سنڌي شاعريءَ سان لاڳاپو نہ آهي؛ خالص سنڌي شاعري، سومرن جي عهد حڪومت سان ئي واسطو رکي ٿي. سومرا حڪومت جو آغاز ئي اصلي ديسي شاعريءَ جي شروعات آهي. سومرا حڪومت جو سڄوئي عهد، قديم مقامي شاعريءَ جو بنيادي ۽ اوائلي دؤر آهي. سندن حڪومت جي پڄاڻيءَ سان گڏئي، پراڻي سنڌي شاعريءَ جي دؤر جي بہ پڄاڻي ٿئي ٿي. مطلب تہ جهوني سنڌي شاعريءَ جو دائرو، سومرا راڄ جي اسرڻ ڪان وٺي، سندن زوال جي حدن تائين پکڙيل آهي. اهڙي حقيقت جي بناءَ تي، 'قديم سنڌي شاعريءَ' جي تحقيق خاطر سومرن جي مڪمل معلومات هئڻ بہ هڪ بنيادي شيءِ آهي.

سومرا ڪير هئا، سندن سماجي ۽ سياسي لاڙا ڪهڙيءَ ڪيفيت جا هئا، سندن مذهبي ۽ معاشرتي رغبت جي ڪهڙي شڪل هئي، ڪڏهن ۽ ڪيئن اُسريا ۽ ڪيئن اقتدار حاصل ڪيائون، وري ڪيئن سندن زوال آيو ۽ ڪڏهين خاتمو ٿيو، وغيره. انهن ۽ ٻين اهڙن سوالن جا ڪي علمي ۽ تاريخي انگ - اکر ئي صحيح جواب پيش ڪري سگهندا. سومرن جي اصل نسل جي باري ۾ کوجنا ڪندي، تاريخدان

تمام پري نڪري ويا آهن. مولانا حڪيم نجم الغني صاحب. تاريخ "وقائع راجستان" ۾ هنن کي هزارين سالن جي ڪترين جي"سورج ونسي" گهراڻي سان وچي ملايو آهي، پر وري ڪين آئوڌ جي راجا رامچندر جي پٽ سپومتر جي شاهي نسل مان، 'چندربنسي' ڪتري بہ ثابت ڪيو اٿس.(١) محترم مولائي شيدائيءَ جي دعوىٰ آهي تہ سومرن متعلق مولانا جي مٿين راءِ ايبٽ صاحب کان بہ وڌيڪ محققانہ آهي.(٢) مولوي صاحب جي راءِ جي پٺ تاريخن مان بہ تائيد ٿئي ٿي. علامہ سيد سليمان ندويءَ بہ لکيو آهي تہ "سومرن کي اصل 'سوم-راءِ' چوندا هئا. هنديءَ ۾ 'سوم' معنىٰ 'چنڊ'. اهڙيءَ طرح، 'سنگهار' کي 'سنگهہ-راءِ'، ۽ 'پونگر' کي 'پنگا-راءِ' سمجهڻ گهرجي"(٣). سيد نجم الغني جو بہ اهوئي چوڻ آهي تہ 'سومرا' لفظ اصل ۾ 'سوم راءِ' آهي، جيئن 'دود راءِ'، 'دلو راءِ'، 'ٻاٽو راءِ' ۽ 'ڪنراءِ' وغيره(٤). ڪن وري سومر کي مهاراجا چندر گپت موريا جي شاهي خاندان مان شمار ڪيو آهي(٥). ڪرنل جيمس ٽاڊ جو چوڻ آهي تہ "'موريا' چندر گپت جا پويان آهن، جن کي 'موري' يا 'مارو' بہ چوندا آهن، ۽ انهن تان ئي 'مارو' ديس تي (مارو-ويڙهہ، مارو-واڙا) 'مارواڙ' نالو پيو آهي. راجستان ۾ رهندڙ سيئي ڪتري 'مارو' سڏبا آهن(٦). ڪترين کي 'اپنشد' جڳ ۾ 'راجنيہ'، (راءِ-جٿيہ) يعني راجائي جَڻ، راجائن جا جٿيل (اولاد) چيو ويندو هو. اهو لفظ پوءِ ڦري 'راءِ پوترا' يا 'راجہ پوٽ' (راجائن جا پٽ) ۽"راجپوت" ٿيو آهي(٧). انهيءَ ڪري سومرن کي بہ "راجپوت" يعني شاهي خاندان جا فرد چيو ويو آهي. پر راجپوتن جا بہ ڪئين گهراڻا آهن: انهن مان سومرن جو ڪهڙو گهراڻو آهي، تنهن باري ۾

(١) "وقائع راجستان": مولانا حڪيم نجم الغني، ص ٥١-٥٢.
(٢) تاريخ "جنت السنڌ": مولائي شيدائي، ص ٣٠٧.
(٣) "تاريخ و سياست" (اردو): سيد سليمان ندوي، ص ٢٢.
(٤) "تاريخ سنڌ" (اردو)، مولانا سيد ابوظفر ندوي، (ريسرچ اسڪالر ورنيڪيولر لٽريچر ڪميٽي) ص ٢٨٤.
(٥) "وقائع راجستان": مولانا حڪيم نجم الغني، ص ٥١-٥٢.
(٦) "ڍولا - مارو": پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻي، ص ٧.
(٧) "تاريخ ريگستان": رائچند هريجن، ص ٢٨-٣٠-٥٤.

ڪن جوڃوڻ آهي تہ "سوڍا راجپوتن ۾ 'امرا سؤمرا' جي نسل واريءَ شاخ کي سومرن جو خاندان چيو وڃي ٿو"[١]. ڪن وري سومرن کي ياد و راجا بلند جي پٽ 'ساما' جو اولاد، يٽي راجپوت ڄاڻايو آهي.[٢] پر، "سنڌ گزيٽيئر" (صفحو ١٧٩)، ڪرنل ٽاڊ، ايبٽ صاحب، مرزا قليچ بيگ، ۽ ٻين ڪيترن ئي، سومرن کي پرمار راجپوت مڃيو آهي، ۽ گهڻو ڪري سڀ تاريخون انهيءَ تي متفق آهن. راجپوتن جا ڇٽيهہ گهراڻا آهن، جن مان چار وڏا گهر- پرمار، پرهياڙ، سولنگي ۽ چوهاڻ- بنيادي ۽ اصل آهن. وري انهن چوندڻ ڇٽن گهرن ۾ بہ، اوچي ذات پرمارن جي آهي.[٣] سورٺ سورمي بہ پرمار شهزادي هئي، جنهن لاءِ چيو اٿن تہ:

سورٺ ساگر ديپ جي، جات اوچي پرمار،
ٻيتي راجا پوج ڪي، پالي رتن ڪنيار،
پرٿيو راءِ ڪنگهار، مڱ انيراءِ چوهاڻ جي.

پرمارن جاوري پنجٽيہ پاڙا آهن- اومرا سمرا، مارو يا موريا، يٽي ۽ سوڍا وغيره. جنمان "اومرا سمرا" پهرياٿين مسلمان ٿيا.[۴] راجستان ۾ پرمار جون عرصي دراز تائين وسيع حڪومتون رهيون. "پرٿوي پرمارن جي آهي"- هيءَ سندن عروج واري زماني جي گونج آهي. هنن ستلج کان وٺي دکن تائين چوڏهن حڪومتون قائون ڪيون: اجين، ڌارا، آبو، چتور، مالوا، پٽن، لوڌرو، اومرڪوٽ ۽ بکر سندن مشهور تختگاهہ هئا. منجهائن 'امره سمره' جي خاندان اسلام قبول ڪيو، جي سومرا ڪوٺجن ٿا.[٥] سر هينري ايلٽ، تاريخ طاهريءَ جي حوالي سان، سومرن کي اروڙ جي شاهي خاندان جا حڪمران راجپوت ثابت ڪيو آهي، جي پوءِ مسلمان ٿيا آهن.[٦] اروڙ جي 'راءِ خاندان' وارا

(١) "ڊولا- مارو": پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻي، ص ٧.
(٢-٣) "تاريخ ريگستان": رائچند هريجن، ص ٢٨، ٣٠، ٥۴.
(۴) "تاريخ ريگستان": رائچند هريجن، ص ٢٨-٢٩.
(٥) "تاريخ جنت السند": مولائي شيدائي، ص ٢٠٧-٢٠٨.
(٦) "هسٽري آف انڊيا": حوالو، جلد ١ ص ۴٨۴. "تاريخ سنڌ": عبدالغني ميمڻ، مسلم ادبي سوسائٽي، ص ٩٥.

به 'چندر ونسي' هئا، جيئن مٿي آيو آهي. ممڪن آهي ته اهي به پرمارن مان هجن! سومرن متعلق مٿي پيش ڪيل حقيقتن مان ايترو ته معلوم ٿيو ته 'صل هوسنڌ ڪان ايرندي طرف راجستان جا پرمار راجپوت آهن، جي پوءِ مسلمان ٿيا ۽ عربن کان پوءِ سنڌ جا حاڪم ٿيا آهن. پر اهي ڪيئن مسلمان ٿيا ۽ ڪڏهن حڪومت هٿ ڪيائون؟ سا ڳالهه به غور طلب آهي.

تاريخن ۾ عام طرح ١٠٥٠ع کان سومرن جي حڪومت ليکجي ٿي. جا ڳالهه صحيح نه آهي. هن سلسلي ۾ آڳاٽي ۾ آڳاٽو احوال شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ مرحوم 'تاريخ قديم سنڌ' ۾ ڏنو آهي ته "سومرا عيسوي اٺين صديءَ کان سنڌ جا والي بنيا"(ص ٤١٣). وري ٻئي هنڌ ساڳي ڳالهه وڌيڪ چٽي ڪري لکي اٿس ته "بني اميه خليفن جي وقت (٧١٢-٧٤٩ع) ۾ راجا دلوراءِ سومرو اروڙ جو حاڪم هو، اروڙ کي ان ڪري دلور به سڏيندا هئا".[1] هن سلسلي ۾ مٿي پيش ڪيل ايلئٽ صاحب جي تحقيقات مان به ساڳيو مطلب ٿو نڪري. مرزا قليچ بيگ جي اها دعوا ٻيءَ طرح به تاريخ مان ثابت ٿئي ٿي. "غازي محمد بن قاسم ثقفيءَ کان پوءِ، ڏهه-پندرهن سال اروڙ ۾ اموي امن سان رهيا، پر خليفي هشام (٧٢٣ع) جي ڏينهن ۾ دارالخلافت دمشق ۽ ان جي ماتحت علائقن ۾ فساد ٿيا. اروڙ ۾ ان وقت تميم بن زيد عتبي ناظم مقرر ٿي آيو، ۽ بدقسمتيءَ سان اروڙ ۾ به يمني ۽ حجازي عربن جي باهمي نااتفاقيءَ ڪري خانه جنگي شروع ٿي ويئي. تميم پنهنجي ڪمزور جماعت يمنيءَ جو طرفدار ٿيو، پر حجازي (نزاري) غالب پئجي ويا ۽ ملڪ ۾ بدنظمي پکڙجي ويئي. تميم عتبي ہي ڪا واهه نه ڏسي، اروڙ خالي ڪري عراق ڏانهن روانو ٿيو. پنيان اروڙ ۽ سڄيءَ سنڌ ۾ بدامني پکڙجي ويئي. سنڌ جي باغين هر طرف غلبو ڪرڻ شروع ڪيو؛ عرب پنهنجا مرڪز خالي ڪري سنڌ مان هجرت ڪرڻ لڳا. اهي مرڪز

(١) "قديم سنڌ" (ان جا شهر ۽ ماڻهو) مرزا قليچ بيگ، ص ٣٠٩.

بقول بلاذريءَ جي وري آباد نہ ٿي سگهيا. گهڻا نومسلم مرتد ٿي ويا ۽ باجگذار خودمختار ٿي ويا"[1] هيءُ سن ٧٢٩ع جو واقعو آهي. جنهن ۾ اروڙ خودمختياري حاصل ڪئي. انهي ڪري عمرو بن محمد ثقفيءَ، عربن جي علحده رهائش لاءِ منصوره شهر جو بنياد وڌو، جو پڇاڙيءَ تائين سنڌ ۾ عربن جو دارالحڪومت رهيو. هن وقت کان ئي ملتان ۽ منصوره جون ٻہ علحديون عرب رياستون قائم ٿيون، ۽ ٻنهي جي وچ ۾ اروڙ جي ڏيهي رياست قائم ٿي. مٿينءَ بدنظميءَ مان ناجائز فائدو وٺي، چندر ونسي راون، اروڙ تي قبضو ڪري ورتو. انهيءَ وقت کان ئي سنڌن اڳواڻ دلو راءِ ٻهريون (٧٢٣-٧٢٩ع)، اروڙ جو خودمختيار راجا ٿيو. دلوراءِ ٻئي يا ٽئين جا نالا بہ تاريخن ۾ ملن ٿا. جن ٽنهي جو تعلق ڏومڻ سوناري، مورڙي ملاح، سيف الملوڪ ۽ جُتي همراڻي وارن قصن سان آهي. هڪڙي دلوراءِ جي حڪومت جي سرحد اتر ۾ ديري غازي خان ڪان، ڏکڻ ۾ نيرون ڪوٽ تائين هئي (ابوظفر ندوي ص ٣٠٨). هن ڪان پوءِ سومرن جا ڪي نہ ڪي نالا ۽ حالات ملندا ئي رهن ٿا: ءِجڏهن سنڌن سياسي طاقت يا سلطنت ۾ ڪو اضافو ٿيندو رهيو آهي. جدا جدا تاريخن اهوئي سال سنڌن ابتدا جو ٺهرايو آهي. تحفته الڪرام هن ڪان هڪ صدي پوءِ (٨٤٦)، سنڌن حڪومت ڪي تسليم ڪيو آهي. (جملي حڪومت جا ٥٠٥ سال ١٣٥١ع تائين ڳڻيا اٿس). مولانا سيد ابو ظفر ندويءَ جي تحقيق مطابق، عمر هباريءَ جي ڏينهن ۾، ٨٦٠ع ۾، حڪومت شروع ڪيائون ۽ ١٠١٠ع ۾ منصوره تي قبضو ڪيائون.[2] پر منصوره ۾ شايد اروڙ واري زلزلي (٩٥٢-٩٦٢ع) جي تباهيءَ بعد اچي قبضو ڪيائون. ڏولا مارو جي قصي مان معلوم ٿئي ٿو تہ ٩٦٧ع ۾ ٿر ۾

(١) "تاريخ سنڌ" (اردو) مولانا سيد ابوظفر ندوي، ص ١٣٦-١٣٧ ۽ "تاريخ سنڌ". عبدالغني عبدالله ميمڻ. ص ٤٣. ۽ "جنت السنڌ": مولائي شيدائي. ص ١١٨.
(٢) تاريخ سنڌ" مولانا ابوظفر ندوي، ص ٢٨٥.
(٣) "قصو ڏولا-مارو" پروفيسر جهمنمل خوبچند ڀاوناڻي، ص ٥.

'اومرو' نالي تمام ڪو زبردست سومرو راڄ ڪندو هو.[٣] اهڙي طرح ١٠٢٠ع ۾ سنڌ جو مشهور معروف سومرو بادشاهه همير، منصوره جو حاڪم هو. جنهن پونڱل جي راجا کان اومرڪوٽ کسيو، وير ويهاس گجر کي ماريو، پونئري چام جي ڌيءُ پرٽيو ۽ جاسل کي پڄائي آيو. محمود غزنويءَ جي ڏينهن (١٠٢۴ع) ۾ جيڪو 'خفيف' سومرو منصوره جو والي هو، سو هن ئي راءِجو حرفتي نالو هو- چاڪاڻ ته سومرن کي قرامطي شيعن کان سبق مليل هو ته ڳجهه ڳوهه ۾ ئي هر طرف قبضو ڪجي، ۽ وڏين سلطنتن اڳيان پاڻ ڏنو نه ڪجي ۽ نڪي ڪنهن سان ڪليو مقابلو ڪجي، متان رهندو هٿ آيل طاقت ڪسجي وڃي. قرمط لفظ جي معنيٰ ئي آهي 'ڳجهي سٽاءَ' اٿلڪو ليڪو، يا خفيف نشان. انهيءَ ڪري ڏهين صديءَ جي پڇاڙيءَ سوڌو، جڏهن هبارين جو قبضو فقط منصوري جي شهر تي وڃي رهيو. ته به اٽڪلي (قرامطي) سومرا، مٿينءَ دليان، پاڻ کي بغداد جي سُني خليفن جو حواري چوائيندا آيا. هيءَ به قرامطين جي هڪڙي رمز هئي. مٿئين همير (١٠٢٠-١٠٥٠ع) جو رمز وارو نالو خفيف هو. مٿيان انگ اکر انهيءَ ڳالهه جي چٽائيءَ لاءِ پيش ڪيا ويا آهن ته سومرن جي حڪومت دراصل ٧٢٣ع کان شرو ٿي آهي، نه ڪ ١٠٥١ع کان، جيئن عام طرح سمجهيو وڃي ٿو.

سومرن جي اوائلي مذهبي ڪيفيت به هڪ دلچسپ ڳجهارت آهي. سومرا مسلمان هئا يا هندو، جي مسلمان هئا ته ڪڏهن ۽ ڪيئن ٿيا ۽ اسلام جي ڪهڙي گروهه ۽ فرقي جا پوئلڳ هئا؟ انهيءَ جو ڪجهه اندازو ته مٿئين بيان مان به معلوم ٿي وڃي ٿو ۽ باقي سوالن جا سڀ جواب قرمط لفظ جي 'تقيہ' هيٺ ڍڪيل آهن. اروڙ واري حادثي مان پڌرو آهي ته اول قرامطي شيعن سان ئي سندن واسطو پيو. ان بعد فاطمي خلافت جي عبدالله اشتر (علوي) سنڌ ۾ عباسين جي خلافت کي ڪمزور ۽ بي اثر بنائڻ جي منصوبي سان ٧٥٨ع ۾ بصري کان آيو. هيءُ گرفتاريءَ جي خوف کان يا سندس سازش ظاهر ٿيڻ جي انديشي

ڪان، درياهہ (پُراڻ) جي اِيرندي پار جنوبي ريگستان (ڏٿ) جي راجا وٿ (٧٦٨ع تائين) ڏهہ سال سام رهيو. اتي ڪِڇهہ ڳوهہ ۾ عباسين خلاف چار سؤ راجپوتن سندن هٿ تي بيعت ڪئي.[1] غالباً اهو راجا بہ سومرو ئي هو. تنهن ڪان سواءِ عبدالله ميمون (٩٠٠ع) جا "ڪِڇها خط" بہ عباسين خلاف بغاوت اڀارڻ لڳا. اهڙي هنگامي ماحول ۾ سومرن جو سياسي مذهب، قرامطي يا اسماعيلي هجڻ لازمي هو، ۽ سياسي مصلحت جي بناءَ تي هو اهڙو اظهار بہ ڪندا رهيا. سومرن کي پڪو مسلمان بڻائڻ وارو بهاءُ الدين زڪريا ملتاني هو. هن موقعي جي نسبت ۾، سومرن کي رڻ پٽ ۾ پاڻي پيارڻ واري، غوث جي مشهور ڪرامت آهي. انهيءَ ڪري حڪمران قوم جي ڪيترن ئي خاندانن تي، اسلام جي حقيقت ۽ سچائيءَ جو پختو يقين ويهي ويو، پر خاص پڳدار گهراڻو، دودي-چنيسر واريءَ جنگ (١٣٠٠-١٣١٣ع) تائين بہ، وڏن جي پَر تي قائم رهيو. اُچ جي فرمانروا سومري، گستاخي ڪري، مخدوم جهانيان (١٣٩٧ع) کي مسجد مان لوڏائي ڪڍيو. مخدوم فرمايو تہ "سومرو ديوانو آهي!" بادشاهہ سچ پچ چريو ٿي پيو، جنهن جي والده مخدوم کان معافي ورتي ۽ سومرو هوش ۾ اچڻ کان پوءِ اسماعيليت کان تائب ٿيو.[2] وري ١٤٧١ع ۾ گجرات جي محمود بيگڙي سلطان، ڏٿ ۽ ٿر جي سومرن کي گهيري ۾ آڻي تنگ ڪيو، تڏهين سندن قوم جي مُکي (پڳدار) عاجز ٿي اعتراف ڪيو تہ "اسين آهيون تہ مسلمان، پر جاهل هئڻ ڪري، مرٽي پرٽي هندن سان رلي ملي ويا آهيون." سلطان بيگڙي کي مٿن قياس آيو ۽ هڙان خرچ ڪري، سندن تعليم لاءِ علماءَ مقرر ڪيائين.[3] اهڙيءَ طرح سومرن جا مختلف قبيلا جدا جدا وقتن تي اسلام قبوليندا پئي آيا آهن، جن مان پوءِ جنهاٽي شهر جا سومرا علماءَ

---

(١) "تاريخ جنت السنڌ"؛ مولائي شيدائي، ص ١٢٣(١٧٠، ۽ "تاريخ سنڌ" (اردو)؛ مولانا سيد ابوظفر ندوي، ص ١٥٠-١٥٦.

(٢) "تاريخ سنڌ" مولانا ابوظفر ندوي، ص ٢١٧ ۽ "تاريخ جنت السنڌ": مولائي شيدائي، ص ٢١٢.

(٣) "تاريخ سنڌ"؛ سيد ابوظفر ندوي، ص ٣٢٣ ۽ تاريخ ريگستان": رائچند هريجن، ص ٥٩.

مشهور ٿيا آهن. پوءِ تہ سنڌ جي سومرن، اسلام جي اشاعت ۽ تبليغ ۾، سچيءَ سنڌ جي رهبري ڪئي آهي ۽ عوام کي زبردست روحاني فيضُ رسايو اٿن. مخدوم نورالله، مخدوم اسماعيل، درويش صادق فقير صوفي، شيخ رهاڻ ۽ ٻيا ڪيترائي مشهور اولياءَ ۽ خدا رسيده بزرگ ۽ علماءَ ڪرام، سومرا خاندان مان ٿيا آهن، جن جون ملتان کان ڪڇ تائين وڏيون درگاهون ۽ گاديون آهن.

هيءَ بہ عجيب ۽ حيرت انگيز حقيقت آهي تہ سومرن جو: اسلام سان عقيدت ۽ صداقت جو عين اهو زمانو آهي، جيڪو سندن ڪمال عروج وارو زمانو پڻ آهي. سندن سلطنت جي وسعت ۽ عظمت جو اندازو ڪجهہ تہ ذڪر ڪيل حدود اربع مان ٿي چڪو هوندو ۽ ڪجهہ ايندڙ احوال مان بہ ثابت ٿيندو. تہ اتر ۾ ديرو غازي خان، ملتان، اُچ، ٻٽن، سبي، اروڙ، سيوهڻ، بکر وغيره؛ ۽ اپرندي ڏي راجستان، لوڏيرو (لڊاڻو) جيسلمير، ڊٺ، پونڳل، بيڪانيرُ ٿر، برهمڻ آباد ۽ عمرڪوٽ وغيره؛ ڏکڻ ڏي گجرات، مالوه، ڪاٺياواڙ، ڪڇ، سورت، وڳهہ ڪوٽ ۽ روپاهہ ماڙي وغيره؛ ۽ الهندي ڏي ڪڇ، مڪران، لسٻيلو، قلات، جهالاوان، ڪاڇي؛ ۽ اتر اپرندي بلوچستان، سبيءَ کان ڦري ديري غازي خان تائين؛ جيئن هيٺ ڏنل احوال مان بہ ثابت ٿيندو. ايترا پرڳڻا ۽ انهن جا ايترا تختگاهہ معلوم ڪرڻ کان پوءِ، ممڪن نٿو لڳي تہ ڪو هڪڙو ئي بادشاهہ، ساڳئي وقت ايڏي ساري سلطنت سنڀالي سگهيو هوندو؛ جيڪا ڏکڻ پنجاب کان وٺي، هيٺ سمنڊ تائين ۽ مشرقي بلوچستان جي روهہ کان وٺي اپرندي رڻ ۾ ڪنهن نامعلوم رڄ جي حدن تائين پکڙيل هئي. ٿي سگهي ٿو تہ جدا جدا وقتن تي مختلف بادشاهن کي پاسا والاريا ۽ خالي ڪيا هجن؛ يا ساڳئي وقت هڪ کان گهڻا سومرا بادشاهہ هڪٻئي جا دنگئي يا پاڙيسري هجن. پر اثبت صاحبَ. تاريخ طاهري، چچنامي، تحفتہ الڪرام ۽ منتخب تواريخ وغيره کان علاوه گجراتي تاريخن جي خوب ورق گرداني ڪئي آهي ۽ ثابت ڪري ڏيکاريو اٿس تہ ڪو زمانو ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ سورت تي جيڪا راجپوت قوم حڪمران هئي، سا

سومرن جي قوم هئي. منگريبنءَ واري قصي ۾ پير درويش جي بيگناهه قتل ٿيڻ واري واقعي مان به پڌري پٽ ثابت ڪيو اٿس تہ ان وقت ڪڇ، گجرات، سورت ۽ ڪاٺياواڙ تي اهڙو هڪ زبردست سومرو حاڪم راڄ ڪندو هو، جنهن جي مجتا ڪيچ مڪران ڪان ويندي، بکر ۽ ملتان تائين هوندي هئي.[1] ازان سواءِ قلات ڏي ڪڇي ۽ جهالاوان به سندن ماتحت هئا.[2] مطلب تہ ريگستان جي علائقي کان وٺي بلوچستان جي ڪيچ ۽ مڪران، ڪاڇي ۽ جهالاوان تائين سومرن جي حڪومت پکڙيل هئي.[3]

ايڏي وسيع ۽ عظيم سلطنت ڪيئن ۽ ڪڏهن ختم ٿي؟ ان جو ٺلهي ليکي جواب تہ اُها ١٣۵٠ع ۾ سمن جي هٿان ختم ٿي. هيءَ ڄام انڙ جي هٿان، سيوهڻ جي ملڪ رتن جي مارجڻ جو واقعو آهي؛ جڏهن انڙ ڄام درياهه جي الهندي، ٺٽي ۽ دادو ضلعن ۾ سمن جي طاقت جو بنياد رکيو. هيءَ ڪو سومرن جي خاتمي جو قطعي واقعو نہ آهي. هن واقعي کان پوءِ سومرن پنهنجيءَ حڪومت جو فقط ڪجهه حصو ئي ڇڏيو آهي. هن کان پوءِ به هڪ- ڏيڍ صديون سومرن جي حڪومت اڀرندي سنڌ ۽ راجستان ۾ باقاعدي هلندي رهي آهي. سومرا حڪومت جو پهريون دؤر ڄام انڙ جي سوڀ کان ڪجهه اڳيرو پورو ٿيو هو، جڏهن هن الهندي لاڙ واري مرڪز کي ڇڏي ڏنو ۽ سمن کي اُسرڻ جو موقعو مليو. هن کان پوءِ سومرن ۽ سمن جون به متوازي حڪومتون الهندي ۽ اڀرندي سنڌ تي گڏوگڏ هلنديون رهيون آهن (پر سومرن جي پيٽ ۾ سما حڪومت فقط صدي- ڏيڍ صدي هلي آهي، سا به اولهہ- ڏکڻ سنڌ تي). سومرن جا تختگاهه هميشہ ڦرندا ٿي رهيا آهن. محمد طور سومري (١٢۵٦-١٠٧١ع)[4] جي وسايل شهر "محمد طور" کي ڇڏي، هُن وري ٻيو پيرو عمرڪوٽ گاديءَ جو هنڌ مقرر ڪيو. سومرا

(١) "تاريخ سنڌ": عبدالغني ميمڻ، مسلم ادبي سوسائٽي، ص ٩٦. ۽ ايبٽ صاحب جي "سنڌ": ص ٨٩ ۽ "جنت السنڌ": مولائي شيدائي، ص ٣١٨.

(٢-٣) "تاريخ جنت السنڌ": رحيمداد خان مولائي شيدائي، ص ٣١٢-٣٢٠.

(۴) "قديم سنڌ" (ان جا شهر ۽ ماڻهو) شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، ص ٣٧٢.

حڪومت جو هيءَ ٻيو دؤر ١٣٥٥ع کان شمار ٿئي ٿو. عمر-مارئي، نيلان - چنيسر، مومل- راڻو، نيرل رائي، عمر ۽ ڪنگا وغيره جا واقعا بہ هن ٻئي دؤر ۾ ٿي گذريا آهن. عمر سومرو (١٣٥٥-١٣٩٠ع) کان پوءِ ڀونگر ٿئين، ڏهہ سال عمرڪوٽ تي حڪومت ڪئي ۽ ١٤٠٠ع ۾ وفات ڪيائين. پوءِ همير (راڻي مينڌري جو ڀيٽويو) تخت تي ويٺو، جنهن کان همير سوڍي (١٤٣٩-١٤٤٠ع) ۾ عمرڪوٽ هٿ ڪيو.[1] هيءَ واقعو ڄام انڙ کان هڪ صدي پوءِ جو آهي ۽ اهڙي صدي کن پوءِ بہ سومرا حڪومت تاريخن مان ثابت ٿئي ٿي. گجراتي محمود بيگڙي سومرن جي مذهبي روش کان خفا ٿي ساڻن ٽر ۽ ڏٽ ۾ لڙايون ڪيون. جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي، هيءَ سن ١٤٧١ع جو واقعو آهي. ان کان ڏهہ ويهہ سال پوءِ، معروف نالي بکر جي قاضيءَ (جو سومرن جي حڪومت ۾ هو) ڄام سنجر وٽ شڪايت ڪئي تہ سومرن مون کي گذران لاءِ معقول وظيفو نہ ڏنو آهي، تنگدستيءَ سبب ڏرين کان 'بخشش' وٺي پوي ٿي. ڄام سنجر جو زمانو ١٤٨٤-١٤٩٠ع ٿائين آهي.[2] تنهن کان پوءِ جا بہ ڪي سومرا حاڪم پنهنجن مرڪزن ۾ قلعن جي مرامت ڪرائيندا معلوم ٿين ٿا. بيڪانير، بهاولپور سرحد وٽ، هاڪڙي جي ڪناري تي، مروٽ جو قلعو بہ سومرن جو مرڪز هو. ان جي مرمت سومري حاڪم سنبت ١٥٤٨ بڪرمي (١٤٩١) ۾ ڪرائي آهي. انهيءَ سال جو هندي ڪتبو قلعي جي دروازي تي لڳل آهي.[3] سورهين صديءَ جي اوائل ۾ بہ محمد نالي سومرن جو ناليرو سردار هو، جو مصر ۽ شام تائين مشهور هو. انهيءَ محمد سومري وٽ، مصري امام جو داعي، شام کان ڀڄائيندو ڀڄائيندو اچي سنڌ ۾ پهتو هو. پر محمد سومري ڪيس پير ٿي نہ ڪوڙڻ ڏنا.[4] مٿين حوالن مان ثابت آهي تہ سنڌ ۾ سومرن جو زور پندرهين صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين.

(١) "تاريخ ريگستان" رائچند هريچن، ص ٦٩.
(٢) "تاريخ سنڌ" عبدالغني ميمڻ سنڌ مسلم سوسائٽي، ص ١٦١.
(٣) "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ص ٨٢ (۽ فوٽ نوٽ ص ٩٦ جي هيٺان).
(٤) "تاريخ سنڌ" (اردو)؛ مولانا سيد ابوظفر ندوي، ص ٣٢٤.

بلڪ سورهين صديءَ جي شروع تائين باقي رهيو آهي. عام معلومات وارو سال ١٣٥٠ع سومرن جي خاتمي جو نہ، پر سندن انتهائي عروج وارو زمانو آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ سومرا دراصل هڪ اهڙي پراسرار قوم آهي، جن جي حڪومت، زماني جي ڪنهن خفيف نشان وٺان شروع ٿئي ٿي، سندن عروج ۽ ڪمال جي ڏاڪ شام ۽ مصر تائين وڃي ٿي، ۽ ستن-اٺن صدين جي ڊگهي حڪومت ڪرڻ کان پوءِ وري بہ سندن ستارو وقت جي ڪنهن آٿلڪي نقطي ۾ غروب ٿي وڃي ٿو. هن هيٺ، انهن اٺن صدين (اٺين صديءَ جي شروعات کان پندرهين صديءَ جي خاتمي تائين) جي ڊگهي عرصي جي بنياد ي ۽ تعميري دؤر تي "قديم سنڌي شاعريءَ" جو جائزو پيش ڪجي ٿو.

مٿي سومرن جي زماني کان اڳي واريءَ اوائلي اپڀرنش ٻوليءَ جي هڪ جهوني ڳاهہ (گاٿا) مثال طور پيش ڪئي ويئي آهي. "لڄي جين تہ وڻ سڻن... انت". جنهن جو ٿلهي ليکي ڪجهہ مطلب تہ سمجهہ ۾ اچي بہ ٿو ۽ ڪجهہ نہ بہ، پر ان جي ٻوليءَ ۽ اڄوڪي زماني جي ٻوليءَ ۾ فرق آهي. موجوده 'زماني' جي ٻولي جو مثال هي آهي:

ڀڳو آءٌ نہ ڇُٽان، جُہ ماريو تہ وسهان،
تہ پڻ لڄ مران، جي هونس پٺ ۾.[(١)]

انهيءَ 'زماني' جي فرق کي ئي لسانيات جا ماهر ٻوليءَ جي 'تاريخي ارتقا' سڏين ٿا. ٻوليءَ جو اهو 'زماني فرق' ئي آهي. جنهن تاريخي ورڇ موجب قديم ٻوليءَ کي اپڀرنش جي دفعي ۾ شمار ڪيو ويو آهي. اپڀرنش جو زمانو جدا جدا ماهرن، لڳ ڀڳ عيسوي سن کان بہ-ٽي صديون پوءِ مقرر ڪيو آهي. انهيءَ زماني کان ڪجهہ پوءِ جي هن قديم سنڌي ڳيت (ڳيچ)[(٢)] جي ٻولي بہ ملاحظہ فرمايو:

"ڇنڙيءَ وارو، ڇيرڙي وارو، لوڏ ڳاهيلو ڙي!
سانول ٻائي، ڊوليو پالر جهلي، راٺو منڌ سين ڪلي.

(١) ڪيدارو، داستان ٣.

(٢) لوڪ ادب سلسلي جي سورهين ڪتاب "ڳيچ" مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. مان سڀ مثال ورتل آهن.

(٣) "ڳيچ"، مرتب ڊاڪٽر بلوچ، جلد ١-باب ٥، ص ٢٢١.

پاجهه پايون پنب تي ڙي.[۳]

هي ڳيچ (ڳاچ) اڄ به سنڌ ۾ مروج آهي ۽ شادين مرادين ۾ عام طرح ڳايو پيو وڃي. پر اڄوڪي زماني جي عام استعمال واريءَ زبان مان منين جهوني ٻولي خارج ٿي چڪي آهي.

منٿين ڳيچ (راڳ) جهڙا پيا به ڪئين ڪهنا مثال موجود آهن. جن مان ٿي جهوني سنڌي ٻوليءَ جا آثار ملي سگهن ٿا. هي رسمي ۽ روايتي راڳ (ڳائڻ) ٿي (Traditional Singing) آهن. جيڪي سنڌي ٻوليءَ توڙي سنڌي شاعريءَ جو پراڻي ۾ پراڻو نمونو پيش ڪري سگهن ٿا: يعني سنڌي شاعريءَ جو به اوائلي ۽ ابتدائي نمونو اهي ٿي لاڏا (سهرا) آهن. انهيءَ ڳائڻ (ڳانج) کان وڌيڪ جهوني جنس ٻي ڪا به سنڌي شاعريءَ ۾ باقي نه رهي آهي. ڪن قديم ڳيچن ۾ ته سنڌ جي اوائلي بدويانه ۽ جهنگلي زندگيءَ جا يادگار به موجود آهن. جڏهين اڄ وانگي شهري جلامان ڪونه هو. عام ماڻهو مارو ۽ مالوند هئا ۽ جُوءِ جي سانگي سان. نت نئين ويڙهه وسائيندا هئا. ان ويڙهه ۾ ٿي ويڙهيچن جا وهاڻ، واڌاٽا ٿيندا هئا. جتي سندن وقتي ڏيرو بسيرو هوندو هو. 'ويڙهه' لفظ گهٽن ٿي ڳينَ ۾. ويڙهي. واهڻ يا وسينءَ جي معنيٰ سان عام طرح اچي ٿو: "ونهيل تنهنجيءَ ويرهه ۾ آيا پائر مڙي". جديد سهرن ۾ وري هيءَ "حاڪم بنرا. تنهنجي محلي آيا مهمان" جي برابر آهي. اهڙا ڳانج سنڌ جي ڪهني قبائلي تهذيب ۾ خانه بدوشيءَ واري دور جو يادگار آهن. ڳين جي قديم ترين هجڻ ۾ ڪنهن به شڪ جي گنجائش نه آهي. سندن سادي سناءُ ۽ مضمون جي اندروني ڪيفيت ئي ڳيچن جي قديم هجڻ جي جتي پڌري ثابتي آهي. ڳيچن جي گهري مطالعي مان به معلوم ٿئي ٿو ته قديم زماني جون مذهب ۽ معاشرتي حالتون. سماجي لاڙا. ذهني ڪيفيتون ۽ نفسياتي رجحان. عقيدا ۽ عادتون. رسمون ۽ رواج وهم ۽ وسوسا. برم ۽ سنسا ۽ انهيءَ قسم جا پيا ڪئين ڪهنا تاريخي يادگار ۽ قديم آثار ڳيتن جي مضمونن ۾ محفوظ آهن. اڄڪلهه رواجي طرح شادين مرادين ۾ اهي ڳيت محض وڏن جي پر ئـ ابن ڏاڏن جي پيرويءَ (Tradition) ۾ يا رسمي طرح

خوشيءَ ۽ وندر خاطر ڳايا وڄن ٿا. پر اڳئين جڳ ۾ اهي هڪ قسم جا بامعنيٰ ۽ بامقصد منتر جنتر، دعائون ۽ ڦيٿا يا منڊ ۽ ڪامڻ مڃيا ويندا هئا. 'ڪامڻ' لفظ تہ اڄ بہ انهيءَ ساڳيءَ معنيٰ سان ٿي. سانٽ- ڳين جو خاص نالو آهي.

ڪامڻ ٻولان ٻول لڳي، ڪامڻ زوران زور لڳي،
رتڙيءَ مينديءَ وانگر لڳي، ڇولي چندن وانگ لڳي.[1]

وهان: ۾ سونڻ سانٽ. ترٽا ٿيڪڙ. سڳا ڌاڳا ۽ واس ڌوپ اهي سڀ لازمي عملي يا ضروري 'پرپ' مڃيا ويندا هئا.

ويهي ڏيوس لانئـــون. هيءُ 'پَرب' سڳورو،
ويهي ڏيوس لانئـــون. ڙي، نڪت ســـدورو.[2]

هي سڀ قديم زماني جي ٻالن ٻون انسانن جا حيلا وسيلا. هنر ۽ حرفتون آهن. جن مان ڪي اڄ تائين 'ماٺتاٺي پرَ' جي نالي سان باقي آهن. انهن مان گهڻا سانٽ سونڻ جيتوڻيڪ هاڻي رواج ۾ نہ آهن. تہ بہ انهن جون يادگيريون ۽ ثابتيون اڄ بہ سنڌي ڳيتن ۾ محفوظ ۽ جيئريون جاڳنديون موجود آهن. 'لاڏل ڪر ڪهنبڙو ويس، ٻڌ ڪهنبڙي پاڳ". اڄڪلهہ گهوٽ زنانا (ڳاڙها) ڪپڙا پائي ۽ ڪهنبو مٿي سان ٻڌي، تہ اسان کي اها جيڪر ڏاڍي عجيب ڳالهہ لڳي، پر انهيءَ وقت ۾ اها وڏي فخر ۽ شان واري پر هئي. اڄ بہ اڪثر سمات قبيلن ۾، لانئن مهل گهوٽ کي ڪهنبو يا ريٽو ڍڪائي، مٿان موڙ ٻڌايا ويندا آهن. پير-پوڄا جو پرپ، هند-سنڌ جي تمام جهوني ۾ جهوني جلت آهي. جيتوڻيڪ اڄڪلهہ خود هندستان ۾ بہ انهيءَ کي ڪا اهميت نہ رهي آهي، ليڪن پراڻن سنڌي ڳيتن ۾ هيءَ "ڪَلي" (ڳيچ جي مصرع) وري وري ڳائبي آهي تہ:

"پيـــر تنهنجـــا پن، وري پيـــر تنهنجـــا پن،
آءُ ســـيـــئي مـــزهايان ســـون ۾........[3]

(١) "ڳيچ": مقدمو، ڊاڪٽر بلوچ، ص ١٧.
(٢) "ڳيچ": جلد ١، ص ٣١٥.
(٣) "ڳيچ": جلد ٢، ص ٢١.

اهڙيءَ طرح قديم عقيدو تہ ڪي پکي مثلاً ڪانءُ، ڪبر، طوطو، تتر ۽ مٺنا وغيره سياڳا يا نياڳا آهن ۽ اهي ننهنجيءَ پر ۾ ڪنهن نحس ساعت يا شڀ سون جي ڏانهي ڏين ٿا وغيره. اهڙي ڪسابن جا ڪهنا وهم ۽ وسوسا ۽ سنسا بہ ڳيچن ۾ موجود آهن.

"امڙ! بس تہ ڪريو. ڪانگل چا ٿو چئي!".

ٻيو ڳيچ. وراڻي:- اديون! منهنجو ڪالهونڪر، پوچاڙيءَ ڪانگ لنوي،

ڪلِي: ٻن درياهن وچ ۾. تتر تنواري، اديون ڪالهونڪر.

پوچاڙيءَ ڪانگ لنوي.[1]

ڳيچ جي وصفن ۾ هيءَ هڪڙي مک وصف آهي تہ هر زماني ۾ ان جو ڪو نہ ڪو لفظ منجي نئون ٿيندو پئي آيو آهي. ھاٺوڪن چاهي اڳين ڳيچن جو عام مضمون آهي، گهوٽ توڙي ڪنوار جي ويس وڳن، ڳهڻن زيورن، سندن لِٽن توڙي سونهن سوبيا ۽ شاديءَ جي پٺي سامان ۽ انتظام وغيره جو فخر سان اعلان ڪرڻ. ۽ جنهن نموني سان ٽيڙن ناڙين جو بندوبست ڪيو ويو هوندو آهي، ان ڪي تفصيل سان ڳائي ٻڌائڻ، ۽ گهوٽ ڪنوار ڪي آسيون ۽ دعائون ڪرڻ وغيره. ڳيچن جو اهو مک مقصد هوندو آهي. جيئن اڄڪلهہ ڳائين تہ:

ڏهريءَ ڏير م لاءِ، سونارل! ڏهريءَ ڏير مَ لاءِ،
هيءَ ويل لاڏي اڄڻ جي....[2].

يا

بينسر گهڙي ڏي، ادا زي سونارا،
گهوٽ سوداگر.....[3].

براڻن ڳيچن ۾ ان جي بجاءِ چئبو هو تہ:

"آڻ، آڻ. ڪوري! سهاڳڻ چنڙي".[4]

اهي ڳيچ انهيءَ زماني جا اهڃاڻ آهن، جڏهن اڳوات سوٽي

(١) "ڳيچ": جلد ١. باب ٦. ڳيچ نمبر ١٣٥.
(٢) "ڳيچ": جلد ١. باب ٥. ص ٢٨٢.
(٣) "ڳيچ": جلد ١ باب ٢. ص ٧٧.
(٤) "ڳيچ": جلد ٢. ص ١٣.

ڏيئي، پوءِ مهين جا مهينا ڪورين وٽ بند ڪيا هئا ۽ مهل سر ڇني اٿي ڏين لاءِ ڪين منٿون ايلاز ڪيا هئا. ڪوريءَ جي ڪان مان مس جند ڇنندي هئي. نہ وري 'پاندڻ' پڏائڻ لاءِ 'پانڌاري' کي ڳولي گهر وٺي اچبو هو. جو تہ شاديءَ رات گهوٽ بہ پاندڻ ڪلهن تي ٽِلائيندو. انهيءَ ڪري پانڌاري جي بہ خوشامد ڪري ڪيس ماهيا کير پيارپا هئا. يا مينهن ڪاهي ڏني هئي.

پاندڻ پڏائيندو، سي تہ ٽلائيندو،
پانڌارو گهر آيوڙي، مينهڙو کير پياريوس.(١)

۽ هي وري اهڙي ڪنهن قديم زماني جا اهڃاڻ آهن. جڏهن ڄڃي گهڙائي پائڻ بہ ڪو راجائي ناٽ کان گهٽ ڪارنامو نہ هو.

"ڄڃيءَ وارو لاڏو، منهنجو پاءُ، ساهرين گهر آيو."(٢)

"مون تہ ڄڃي گهڙائي سير سان، ڙي لاڏل....."(٣)

انهيءَ قسم جا ڪوڙئين ڪهنا آثار ڳيچن ۾ ڳالهائي رهيا آهن. خود ڳيچن ڳائڻ جو نمونو بہ اهڙي ساڳي پري رهيو آهي تہ هي سنڌي تهذيب جو قديم يادگار آهن. جڏهن شادي وهانءَ جو سميو ٿيندو آهي تہ ٻہ-چار ساهيبون پاڻ ۾ جوڙي ڪري، نهي جڙي ڳائڻ ويهن، تڏهن 'ٿالهي' وڄائينديون آهن ۽ انهيءَ جي چرتاٽ تي ٿي مگن ٿيو وڃن. سگهڙين جي اهڙي وڏي انبوهہ ۾ بعضي ودو 'ٿالهہ' بہ پير وانگر پرندو آهي.

"وڄن ٿالهہ گهڙيال، اچي ڏسو راٺل جا،
وڄن پيريون، چمڪن چيريون، هلي ڏسو....(٤)

دراصل اهو 'ٿالهہ گهڙيال' ئي ڳانچ جي سنگت لاءِ بنيادي ۽ مڪمل سازينہ (Orchestra) آهي. ڍولڪ (دهلوڙي) بوءِ جي پيشيور

(١) "ڳيچ" : جلد ١ ڳيچ نمبر ٥٠. ص ١٦.
(٢) "ڳيچ" : جلد ١ باب ٣. ص ١٥٨.
(٣) "ڳيچ" : جلد ٢. ڀاڱو ١. باب ٨. ص ١٠٧.
(٤) "ڳيچ" : جلد ١. ص ٧٢.

ڳائڻين جي ايجاد آهي، نہ تہ 'ٿالهي' ئي ڳانح جو شروعاتي ساز آهي. مطلب تہ ڳانچ ڪنهن اهڙي پراڻي زماني جو يادگار آهن، جڏهن ٿالهيءَ يا جهانجهہ کان سواءِ ٻيو ڪو ساز ئي اجا ايجاد نہ ٿيو هو.

مٿين ڳيچن جي ٻوليءَ جي اپرنش سان قريبي مناسبت؛ مضمون ۾ منتر، ڪامڻ، پرپ ۽ نڪتہ، وٺن ۽ ٻڪين جي طلسمي حيثيت؛ گهوٽ کي زالاڻو ويس ۽ ڪائڻ ۽ ٿالهيون وڄائڻ؛ ۽ ٻيا اهڙا ابوجهائيءَ واري دؤر جا اهڃاڻ ۽ بدويانہ قبائلي زندگيءَ جا آثار، تمام ڪنهن قديم زماني ڏانهن اسان جي تصور کي اڏائي رهيا آهن. پر وري بہ سوال اٿي ٿو تہ آخر ڳيچن جي قدامت ڪڏهن کان ڪٿڻ ڪپي؟ جيتوڻيڪ "ڳيا" لفظ تہ پراڻن هندو شاسترن ۾ بہ ملي ٿو، پر راءِ گهراڻي کان اڳ جي تہ اسان وٽ تاريخ ئي ڪانهي! ڊنڊڻ جي اشاري مان بہ ان کان پوءِ ئي اهڙو سلسلو شمار ڪري سگهجي ٿو. ٻلا راءِ گهراڻي جو ڪو ڳيت جي هوندو بہ ڪٿي تہ بہ اهو هن وقت تائين نانگ وانگر ست ڪلون مٽائي، جديد ٻٽجي چڪو هوندو. تنهن هوندي بہ راءِ جي نسبت وارو هڪ اڌ ڳاچ اجا باقي آهي. شاديءَ رات گهوٽ کي جيڪي اعزازي لقب ڏنا ويندا آهن، تن ۾ اڳي راجائي نسبت واريون تشبيهون ايندي يون هيون. اهڙي هڪ ڳيچ جي وراڻي اجا تائين سالم حالت ۾ ٽڳندي اچي: "راءُ رُتو، راءُ رُتو، راول رات". (ج ١، ص ٣٧٨). (جديد ڳيچن ۾ 'سنڌ جو صاحب' 'ناري جو نواب' ۽ 'ولات جو وزير' وغيره گهوٽ جا لقب هوندا آهن). مٿيون 'راءُ' جٿيڪڏهن راءِ ديوجي (٤٩٥ع) يا سٽين صديءَ وارو راءِ سهاسي راءِ (٦٣٢ع) نہ آهي، تہ انهن مان ڪنهن جو پاڇو يا پڙاڏو ضرور آهي. انهيءَ کان پوءِ "سوم راءِ" يعني سومرا پڳدار جو بہ لقب 'راءِ' هو، جو راجا جو مخفف آهي. گهوٽ کي مانَ ڏيڻ لاءِ اڄ تائين 'گهوٽ راجا' چئي خطاب ڪبو آهي. بهرحال، ڳيچن کي لٽي ٻٽي بہ سومرن جي بلڪل شروعاتي وقت کان تہ اٿيچو شمار ڪري سگهجي ٿو. مٿي سومرا حڪومت جو آغاز اٺين صديءَ جي شروعات (٧٢٣ع) کان ثابت ڪيو ويو آهي. انهيءَ وقت کان وٺي سومرن راجائن جا نالا، نشان، لقب ۽ ٻيا تاريخي آثار

ڳيچن ۾ ملڻ شروع ٿين ٿا. هيٺين ڳيچ ۾ ڪنهن اوائلي سومري سردار جي عام رواجي ماڻهن جي گهران پرڻجڻ وارو موقعو هڪ تاريخي يادگار بڻجي ويو آهي.

سنگهارن گهر سومرو ڙي، موتي پائي ٿار ۾.
ساٿ سنگهاريون ڪن، موتي پايو ٿار ۾.[1]

انيءَ-نائينءَ صديءَ کان اڳ، توڻي پوءِ، همير نالي سان سومرن ۾ ڪي ناليرا راڄ ٿيا آهن. هيٺيون ڳيچ انهن مان ڪنهن همير جي نسبت سان شروع ٿيو آهي. "ٻڙو همير هلائيو، جنهن تي لڳڙو لک سوا" (ص ٢١٥). سومرن ۾ دودو پهريون 'نهري دودو'. دودو پيو توڙي ٿيون، پنهنجن امتيازي ڪارنامن کان نمايان آهن. 'دورو ۽ چنيسر' ته تمام مشهور آهن. انهن ۽ ڪن ٻين سومرن جي نالي سان به گهڻا ڳيچ شروع ٿيا آهن.

(الف) سردار سومرن جو ڙي؛ اڳ ۾ ٿي آيو.
ڪلي: گهوڙو دودل گهوٽ جو، آهي گهڻو اڙٻنگ.
سردار سومرن جو ڙي!......[2].

(ب) مالها گهڙائج نهري. ونهيان دودل ڙي!
ليلا ماڻڻ ٻلي چنيسر اچي.
وڏڙي راڄ منجهان، سُرهي راڄ منجهان.
ليلا ماڻڻ ٻلي چنيسر اچي.[3]

(ت): ٻچين ليلان جا ور، سونن ڦلن وارو ڪنجرو.
ويندو ڪهڙائي آڻ چنيسر.[4]

جن ڳيچن ۾ 'ڄام سمون' يا 'ڄام ڄراڙ' وغيره جي ساراهه آهي، سي يقيناً سمن جي اقتدار جي پيداوار آهن ۽ سندن رسوخ واري دائري (لاڙ) ۾ مقامي طرح رائج ٿيا. بدين پاسي جي هڪ

(١) "ڳيچ": جلد ١. باب ۴. ص ٢١٩.
(٢) "ڳيچ": جلد ٢. ڀاڱو ١. باب ٩. ص ١٦٠.
(٣) "ڳيچ": جلد ١. باب ٣. ص ١٧٦.
(۴) "ڳيچ": جلد ١. ص ٢٥٣.

ڳيچ جي ورائتي آهي: "توکي نکڙيو چام جراڙ" (ج ۲ ص ۱۵۹) يا 'سمون چام جهلو، ڙي سمون چام جهلو' (ج ۱ ص ۲۲۲). اهڙا ڳيچ به سومرن جي ئي ٻوئين دؤر (۱۳۵۱-۱۵۰۰ع) ۾ شمار ٿي سگهندا. مطلب ته سومرن جي زوال تائين ڪجهه ڦير گهير سان نوان ڳيچ ٺهندا رهيا آهن.

ڳيچن جي قدامت ۽ انهن جي دؤر دريافت ڪرڻ کان پوءِ، وري هيءُ سوال ٿو اٿي ته اهي ڪيئن ٺهيا ۽ ڪنهن ٺاهيا؟ انهيءَ جو صاف جواب هيءُ آهي ته اهي ڪنهن به سڃاڻ سگهڙ يا ڪنهن ڳهير مائيءَ هاسيڪار ڪونه ويهي جوڙيا آهن. اصل ڳالهه هيئن آهي ته اڳئين زماني جا انسان، مرد توڙي زالون، پنهنجيءَ موج جي حالت ۾، يا ڪنهن خاص خوشيءَ جي موقعي تي، پنهجيءَ دل جون آسون ۽ امنگ، وهم ۽ وسوسا، ۽ ان جي عمل يا ردعمل ۾، منتر ۽ دعائون اڪيلي سر توڙي گڏجي آلاپيندا ۽ ڳائيندا آيا آهن: ۽ ڪافي ڊگهيءَ مدت تائين لاڳيتو ڳائبي رهڻ سان انهن باقاعدي ڳيچن جي شڪل ورتي آهي. انهيءَ ڪري، ڳيچن ٺاهڻ ۾ مردن توڙي زالن جو هڪجيترو حصو آهي. جاڪاڻ ته هي جماعتي نوعيت جا راڳ آهن، ۽ اوائل ۾ نه رڳو زالون، پر انهن سان مرد به انهيءَ خوشيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيندا هئا. اهڙي ثابتي خود ڳيچن مان به ملي ٿي. "پائر چون ٺا ڳيچ ڳايو هر هر!" (جلد ۱، ص ۱۱۹) ظاهر آهي ته گهوٽ جا ويجها عزيز اهڙي خوشي ڪندا هوندا. منگتا ۽ مڱڻهار ته اڄ به ڳيچ ڳائي 'لاڳ' گهرندا آهن. "منگتا مڱن لاڳ، مر ٻانهن لوڏي" (ص ۳۷۴).

مرد مائهن کي جيئن ته ٻاهرينءَ دنيا جي هوا لڳندي رهي آهي ۽ ان جو اثر به فوري طرح ٿيندو رهي ٿو، انهيءَ ڪري ڳيچ ڳائڻ ته جا، پر ٻيون به ڪيتريون ئي تهذيبي ڳالهيون منجهائن اڄ حرف غلط وانگر مٽجي چڪيون آهن. اهي اسان جون مائون ڏاڏيون آهن، جي اسان کي اڳئين جڳ جون آکاڻيون ۽ ڳيت ٻڌائينديون اچن، ۽ اصل 'مادري ٻوليءَ' جو وجود ۽ سلسلو سلامت رکنديون اچن: اهي اسان

جون مائرون ئي آهن، جن کنهن به ڏاريءَ ٻحار کي جانئڻ جي اندر اچڻ نه ڏنو آهي. (هينئر ڳيچن جا جلد ڇپجي رهيا آهن. سي به انهن سگهورين جي ميڙيل ميراث آهن).

"ڳيچ" لفظ. جيئن هن وقت مروج آهي، معنيٰ شاديءَ جا 'لاڏا'. پر اهو لفظ کنهن پراڻيءَ زبان پالي، پراڪرت، اپڀرنش يا ماڳهين 'زند' ٻوليءَ جو لفظ گاٿا (گيتا) آهي. حضرت مسيح کان اڳ، ٻڌ مذهب جي عروج واري زماني ۾، ٻوڌي ڀڪشو گاٿائون ڳائيندا هئا، جن ۾ 'ساکيا منيءَ' جي مهما کيل هوندي هئي. اهي گاٿائون ٻوڌي ڪتابن ۾ اڄ به موجود آهن. ان کان ڪجهه پوءِ پَرو 'اوستا' جون گاٿائون وجود ۾ آيون، سي به عيسوي سن کان اڳ جون ئي آهن. ايراني مجوسين جون اهي گاٿا، توڙي ٻڌ مذهب جون گاٿائون، سنڌ ۾ به ڳايون ويون آهن. ٻنهي جو مک مضمون آهي، بزرگن جون تعريفون، نصيحتون ۽ هدايتون. انهيءَ گاٿا جو اچار، سنڌي "ڳاهه" ۽ "ڳيچ" ۾ موجود آهي. سنڌي ڳيچ اسان وٽ پراڻي ۾ پراڻي شاعراڻي صنف آهي، ۽ "ڳاهه" ان کان جان تان صدي- به صديون پوءِ پيدا ٿي آهي. ڳيچن ۾ ڳاهن جي پيٽ ڪرڻ مان به معلوم ٿئي ٿو ته ٻنهي جي وچ ۾ هڪ اهڙو دؤر اچي ٿو. جڏهن ڳيچ اوائلي ٻه-ٽي صديون گذارڻ کان پوءِ پختہ ڄمار ٻنجي وجي ۽ ڳاهه اتان ئي ڦٽي پنهنجي ٻالجتيءَ جي وات تي اچا ابتدا ڪري رهي آهي. ان کان پوءِ ڳهون ۽ ڳيچ ٻه-چار صديون گڏوگڏ هلندا رهيا آهن.انهيءَ وچ واري مخلوط دؤر جون ڳاهون به ڳيچن جهڙيون آهن. نيرل راڻيءَ' جي آکاڻيءَ ۾ هيءَ ڳاهه انهيءَ جي ثابتيءَ لاءِ آهي.

اچي مڙو ڏاڏي پوٽيون، سات ڪريوساري،
نيرل وجي ٽي ساهرين، عمر اڏاري.[1]

ڳيچ جي مختلف صنفن ۾ جيئن ڪامڻ. سات ڳيا ۽ لاڏا وغيره ٽين ٽا. تيئن "هيرا" به ٽيندا آهن. جي شاديءَ ۾ خوش طبعيءَ خاطر ڳايا وجن ٿا. پر انتهائي خوشيءَ جي ڪري هيرن ۾ ڇڙواڳي ۽ ڪچيون

(۱) "لوڪ ڪهاڻيون": (ڳاهن سان ڳالهيون). جلد ۷. ص ۲۸۹۔

ڦڪيون ڳالهيون بہ اچيو وڃن. جيئن فارسي 'هزل' ۾. ڳاهن ۾ ڳيچن جي مشترڪ دؤر ۾ هيري جهڙيون ڳاهون بہ ملن ٿيون. مثال وير ويهاس کي همير سومري، ان لڙائي ۾ ماريو، جنهن لاءِ چار پونئري سڳ ڏيئو ڪيو هوس، پر لڙائيءَ ۾ سندس ڏند بہ ڀڃي پيو. شاديءَ ۾ جڏهن راجڪماريءَ سندس ماءُ سينگارجي آيون، تڏهن هڪڙي مگهار گهوٽ جو ڏند ڀڳل ڏسي، هيرو ڳايو تہ:

جهڙو اٿهر ڦرو، تهڙو جي ور هوءِ،
تہ ڪجو نہ ڪري ڪوءِ، سس ڀلين سينگار ڪري.[1]

مٿيون مثال انهيءَ جو ثبوت آهي تہ انهيءَ عبوري دؤر واريون ڳاهون، ڳيچن جي مطلب واريون آهن. اهڙي طرح ڪن ڳيچن ۾ پڻ ڳاهن وارو رجحان ڏسي سگهجي ٿو، جنهن جو مثال ڳاهن جي اُپٽار سان اڳتي ايندو.

آڪاٿيون ڳاهن جو بنياد آهن ۽ ڳاهون آڪاٿين جا اهم جُز آهن. انهيءَ ڪري هر هڪ ڳاهہ کي پنهنجو پنهنجو پس منظر ٿيندو آهي. انهيءَ پس منظر جي پچار سان ئي ڳاهہ جو ڳجهہ صاف طرح سمجهہ ۾ ايندو آهي. جيئن مٿين ڳاهن جو مثال ڏنو ويو آهي. "ڳاهہ" لفظ جي معنيٰ آهي ڳائڻ. ڳيچن وانگر ڳاهون بہ ڳائبيون آهن. پر ڳاهن جي لفظ جوڙجڪ ٺڪن جي ٻڌٽيءَ، توڙي ڳائڻ جي ڍنگ ۾ فرق آهي. ڳيچن ۾ لفظ تڪرار يعني ڏهر (Repetition) لازمي يا بنيادي شرط آهي: ان جي پيٽ ۾ ڳاهہ جي رکو پڇاڙيءَ ۾ ٽيڪ يا ورائيءَ جي هڪ فالتو "لنبي تڪ" هوندي آهي. سائي جهيل خاطر ورائي ورائي ڳائبي آهي. انهيءَ ٽيڪ کي ڇڏي ڪري، خود ڳاهہ هڪ سٽ ڪان وٺي، ٻن-ٽن (يا ان کان وڌيڪ سٽن جي بہ ٿئي. وير ڳاهون تہ خاص طرح ڏکيون آهن، جي 'تڪميل' واري دؤر ۾ جڙي راس ٿيون آهن. ڳاهن جو واسطو آڪاٿين سان آهي.

جهوني جڳ ۾ ڪن اڪثين ڏٺل واقعن يا ڪنين ٻڌل ڪهاڻين ۽ ڪهاڻين جا اهم پهلو، اول عام گفتگو جو دلچسپ عنوان بڻيا. انهن

---

(۱) "لوڪ ڪهاڻيون": (ڳاهن سان ڳالهيون)، ص ۱۱٦.

مان ڪي خاص فقراء ۽ ٻول زبان زد عام ٿيا ۽ انهن تي ٽڪون ٻڌي، انهن کي آلاپيو ۽ جهونگاريو ويو. پوءِ اهي ٽڪون ۽ ٻول آکاڻين جي وچ ۾ ڳائجڻ لڳا. اهڙيءَ طرح ڳاهون رچي راس ٿيون آهن. آکاڻين ۾ ڳاهون واقعات کي چٽو ڪرڻ، ڪردارن کي سنوارڻ، ڳجهيون ڏانهيون ڏيڻ ۽ سوال-جواب ڪرڻ لاءِ استعمال ۾ آيون آهن. ٻهراڙيءَ ۾ ڳاهن سان ڳالهيون ڪٿڻ وارا ڳهير ٻه. ٿالهيءَ جي وجت تي ٿي ڳاهون ڳائيندا آهن ۽ اهو اهڃاڻ، ڳيچن وانگر، ڳاهن جي ٻڻ قديم هجڻ لاءِ وڏي سَند آهي. ڳاهن جو رواج لاڙ ۽ ٿر ڏانهن اڄ ٻه عام آهي. اپرندي سنڌ ۽ راجستان ۾ قصا ٻڌائڻ ۽ ڳاهون ڳائڻ وارا اڪثر ڀَٽ ۽ چارڻ (Bards) هوندا آهن، انهيءَ ڪري راجستان طرف ڳاهن کي 'چارڻي لوڪ گاٿا' (Traditional Ballads) چوندا آهن.

جهوني ۾ جهونيون آکاڻيون توڙي انهن ۾ آيل ڳاهون تمام ساديون آهن. اوائلي ڳاهون ته بلڪل ننڍڙين ٽڪن واريون آهن، جيئن 'ناني ڙي ناني! مون کي ديو جهلي ڏي'. قديم ترين ڪهاڻين مان ڪي ته ڏند ڪٿائن وانگر ٻه آهن، جن جا ڪردار ٻه ديو، راڪاس ۽ ڀوت وغيره آهن. پراڻين آکاڻين مان، انسانن جي اٻوجهه هئڻ واري زماني جون ثابتون ٻه ڳاهن ۾ ملن ٿيون، جن ۾ مبالغي آميز واقعا، ڪائنات جا اٿيٺا ڪرشما، جادوءَ جا جڙتو ڪرتب، توڙي ديوتائن ۽ جوڳين جا ٻرتا وغيره ڳاهن جي مک مراد آهي. سونل جي هڪ مقبول عام ڳهريلو آکاڻيءَ ۾، وڏو ڀاءُ شام جو گهر موٽي ٿو ته ديو اڳي ئي ويچاريءَ ننڍڙيءَ ڀيڻ کي قيد ڪري چڪو آهي. ڀاءُ ٻاهران سڏي ٿو: "ادي سونل، ادي سونل! در لاهه، ڏيو ٻار!" ڀيڻ اندران جواب ڏئي ٿي ته "ادا، ڙي ادا! اکيون سُنيءَ سبيون، وٺو ٿنب ٻڌو، راڪاس گوڏڙي ستو!" (جيڪڏهن ڪَنَ ڏيئي ٻڌندا ته انهن چوٽڙين ڳاهن مان ٻه جهيل ۽ تنوار ٻڌڻ ۾ ايندي). ٻي ٻه هڪ فرضي آکاڻي، جنهن جي سورمي ٻڻ سونل نالي آهي، جا مائٽن کان رُسي اگڻ واري وڻ تي چڙهي ويٺي آهي. ننڍڙو ڀاءُ هيٺان ٻيهي سڏيس ٿو.

ادي سونل، ادي سونل! لهي آءُ، لهي آءُ انهيءَ وڻ تان لهي آءُ،

پنهنجي گهر دهل وڄن، ڏمر وڄن، ويندڙ وارا گهوٽ نچن!
لهي آءِ، لهي آءِ، انهيءَ وڻ تان لهي آءِ.[1]

متينءَ ڳاهہ ۾ بہ 'دهل، ڏمر، ويندڙ، گهوٽ' ڳيچن جائي پڙلاءَ آهن، جو تہ هيءَ ڳيچن ۾ ڳاهن واري عبوري دؤر جي ڳاهہ آهي.

تاريخي ۽ نيم تاريخي قصا ۽ انهن سان مُلحق ڳاهون اندازاً نائين صديءَ کان شروع ٿين ٿيون، جن ۾ راجائن، مهاراجائن جا خدائي اختيارات، وزيرن جا ڏوهہ ۽ نمڪحراميون، ڏوتين جي مڪاري ۽ ٻانهين جي چالاڪي، ڏاري ۽ ٽيٽي جي مچتا ۽ انهيءَ جو پروليءَ ۾ مبهم جواب، عاشقن ۽ معشوقن جا تيرٿ ۽ تڪيا پيڻ، مندرن ۽ مڙهين ۾ ملاقاتون ۽ اتي رمز سان سوال جواب ڪرڻ- اهي هن دؤر جي ڳاهن جا مک مضمون آهن. هتي مجبوريءَ سبب انهن مان ڪي ٿورائي مثال پيش ڪري سگهبا.

نيٽو ٽيٽيدار هنيو، ٻانسڻ ٻونيءَ دان،
ڏيءَ دلوراءِ جي، لڪڙيو مسلمان،
من موهيو ڙي، موهيو سونارن.[2]

راجا دلوراءِ اول (۷۲۳-۷۲۹ع) ڏيءَ ڄمڻ وقت پنڊت گهرائي ڏارو وڃهرايو: تنهن چيو تہ " 'ڏومڻ سوناري' جي پٽ سان لکيو اٿس". تنهن تي راجا، سوناري جا ڇهہ ئي پٽ مارائي ڇڏيا؛ ستون 'سُهائيءَ' جو سهاڳ پوءِ ڇائو، جنهن کي پٽس سمجهائي ڏني.

اڪ نہ ڪجي ڏنڊڻو، سَپ نہ ڪائجي ماس،
اتي نہ لائجي نينهڙو، جستي ٿئي جيءُ وٽاس،
تن سونارن ڙي، سونارن.... الا.

سُهائي، مڙسائي ويس ۾ اٺ تي چڙهي، رات جو ڏومڻ جي پٽ سان ملڻ ويندي هئي. تہ واٽ تي 'تيڏو' (رقيب) رکڻ ۽ حجائتو ٿيڻ لڳو. پر ڪماريءَ نڙڪ جواب ڏنس تہ:

(۱) "لوڪ ڪهاڻيون": ص ۲۴.
(۲) "لوڪ ڪهاڻيون": جلد ۷. صفحہ ۵ کان ۱۲ تائين.

بابي سندا واڻيا، تون وين نہ اولو آل،
سچ ايري سنئون ٿئي، تنهنجي ٻهہ پرايان ڪل،
مون من موهيو، وي سونارن.

سهائيءَ جو مڱڻو ڪاٽي سان ٿيو، جنهن گهٽائي نڪر پڳا ۽ وڙ وڃايا، پر سهائي چوي تہ 'صفا راند سؤنٽي جي، پيڙي ٻڌي ڪوٽي جي'.

سچ تہ بينو نچ ڪاٺا، ڪارو منهن آهي ڪوڙ،
سچن ملندو سچ سگهو، ڪوڙن پوندي ڌوڙ،
مون موهيو، من ڙي سونارن.[1]

اهڙين ڳاهن ڏين لاءِ هيءَ مجبوري آهي تہ ڪهاڻيءَ جو اختصار ۽ هر ڳاهہ جو پس منظر بہ ڏيتو پوي ٿو، نہ تہ هر ڳاهہ جو مطلب سمجهہ ۾ ٿي نہ ايندو: جو تہ ڳاهن ۾ ڀي تہ ڪا بہ اونهي فلاسافي يا طريقت جي رمز رچيل آهي ٿي ڪانہ. پر تنهن هوندي بہ ٻہ-ٽي تاريخي ڳاهون اشاري ۾ ڏجن ٿيون. ڪانياواڙ جي مهاراجا پوناراءِ (نائين صديءَ) ۽ ڏٺ جي سندري ليلا ديويءَ جي ڳالهہ ۾ 'مگڌر'منتري جي ويساهہ گهاتي، نوڪرياڻيءَ جي نمڪحرامي ۽ ڌوتين جي دولاب جي نندا ڳايل آهي. ڪنهن برهمڻ پوبي پٽ تي ليکا ڪڍي ليکو ٻڌي جوڙيو، تہ منان راجا اچي نڪتو، پانين ڊارو هٿندي ٿي فاٿ ڪاڏو تہ:

ويري پانڻين واهرو، ڪلر ڪاڏيءَ ڪوٽ،
جونو ڪايو جڪرن هٿين، اجا تون ابوٽ!
ڍر ڍارا، پٿون پارهن....[2]

اتي راجا کي بہ ڪو پسڻ پيو، سو هڪدم ڪوٽ ڏي موٽ ڪاڏائين. هڪ چنڊالڻ جيڪا چاري ٻيٺل هئي، تنهن راجا کي اوچتو ايندو ڏسي ڳاهہ ڳائي تہ:

پوناراءُ پلٽيو، آيو پنهنجي ديس،
مگڌر ليلا جڏ ڪئي، متان ڪات ڪتيس.

(۱) 'لوڪ ڪهاتيون': جلد ۷، ص ۵ کان ۱۲ تائين.
(۲) 'لوڪ ڪهاتيون': (ڳاهن سان ڳالهيون)، ص ٦٠.
(۳) 'لوڪ ڪهاتيون': (ڳاهن سان ڪهيون)، ص ٦٢.

او متان ڪات.....[٢]

جيسلمير جي پدمڻيءَ آيل ڪماريءَ تي ڪنراءِ موهت ٿي. رڻ جهاڳيندو اچي انهيءَ ڪوھ تي پهتو. جتان آيل جون سهيليون ۽ ٻانهيون ۽ گوليون راند رونشا ڪنديون ۽ گهٽ-وڌ ڳالهيون پائي ٻه پرينديون رهيون. ڪنراءِ سڀ ساڳئي نظاري ۾ ڏسي، منجهي پيو. سو سيني جي هڪجهڙي خوشامد ڪندي، پدمڻيءَ پڇڻ لاءِ ڳاھ ڳايائين تہ:

گهاٽي گهاٽي جل ڀريو ۽ آهيو بہ هڪڙيءَ نها!
پوءِ ڪهڙي آيل جي ٻانهي آن ۾، ڪهڙي لال ڪنوار؟
اوڻي، ڪهڙي آھ ڪنوار[١].

مٿي جن ڳاهن جا مثال ڏنا ويا آهن، تن جو دائرو انين-ڏهين صديءَ جي درميان آهي.

ڳاهن جو تاريخي دؤر ٻارهين صدي عيسويءَ کان شروع ٿئي ٿو، جو ٻہ-ٽي صديون اڳتي هلي ٿو. هن زماني کي سورهيائيءَ جو عهد سڏيو وڃي ٿو. ڇاڪاڻ تہ هن کان پوءِ ٻہ-چار صديون لاڳيتو لڙاين جو سلسلو جاري رهيو آهي، جن ۾ اهي وير جيڪي ميدان ملهائي ويا، يا جن ويرن پاڻ موکيو، تن کي سنڌ جي پٽن آپاري آپاري آٿي آسمان تي چمڪايو آهي. راجستان ۾ هن جڳ کي 'وير گاٿاڪال' يعني 'سورمن جي سوڀ وارو سمون' (Minstrel ballad age) قرار ڏنو ويو آهي. "ويرس رس ڪَوتَ" جي شروعات راجستان جي 'پنگل' شاعريءَ کان ٿي آهي. وير ڳاهن جا وري ٻہ جدا جدا نمونا آهن. پهريون، ڇوٽيون ۽ منتشر ڳاهون، جيئن 'آلها اودل' جي بهادريءَ جا ڳيت، (هي ڳاهون سنڌي ڳيچن جهڙيون آهن.) ٻيو قسم ڊگهين ڳاهن جو آهي. جن جو مثال 'پرٿويراج راسو' آهي، جنهن جا ستر (٧٠) باب آهن. محقق چون ٿا تہ هيءُ چندر بردئي ڀاٽ (١١٩١-١١٩٦ع) ڏانهن منسوب آهي. اهڙا ٻيا بہ جنگناما آهن. جي سڀ 'راسو' ڪوٺجن ٿا. "رسانيہ" معنيٰ جنگي نظم ۽ "راهسہ" معنيٰ جنگي واقعات. ("هندي ادب" ص ٠٣٣) سنڌي ۾ دودي-جنيسر جو ڪيڏارو "دودل-راسو" بہ انهيءَ ٻئي

(١) "لوڪ ڪهاڻيون": ص ١٤٩.

قسم (Form) جو مثال آهي. وير ڳاهن جي پڇاڙيءَ ۾ فالتو ٽڪ (Coda) ڇهتل نہ هوندي آهي. ٻارهين صديءَ جي هن تاريخي دؤر کان راجائي گهراڻن ۾ سگن- بندن جي چڪتان، لڙاين جا تفصيل، بهادرن جي تعريف ۽ سخين جي ساراهہ، ڪانٺرن ۽ ڪنجوسن لاءِ ڪوار ۽ سٺون، شهيدن جا پار ۽ اوسارا، منگتن ۽ مگڻهارن جي ڏکهي پهج ۽ هلندي وغيره، انهيءَ زماني جي ڳاهن جا نمائندا موضوع آهن. هن دؤر ۾ سنڌ ۽ راجستان جا ٻانڻ ۾ سياسي ۽ سماجي توڙي تمدني ۽ تاريخي تعلقات تمام گهرا ۽ گهاٽا آهن. جنهن جو اثر سنڌ جو جذبو نياڻين ۾ بہ اتم درجي تي پهتل هو. "منهنجي ٻابل ٻول پڌا، سگ ڏارين ڪي نہ ڏيندو" (ڳيچ ص ٠٣٩٥) هن دليريءَ جي دؤر جو اثر عورتن ۾ بہ عام طرح نظر اچي ٿو. هن دؤر جي ڳيچن ۾ 'وير ڳاهن' جو روح متحرڪ آهي.

سـرويچ لشـڪـر ۾، آءُ دودا راءِ،
سو تہ سونهي لاڏل امر سان.
جـوهردار ترار سـان، آءُ دودل ڄـام،
سا تہ سونهي لاڏل هٿ ۾.
سـونـيءَ مـٺ ڪـاتـيءَ، آءُ دودا راءِ،
سا تہ سونهي لاڏل ٻيٺ سان.
وراڻـي: دودل دودل ڪـن، آءُ دودا ڄـام،
اسان جو دودل وڏڙيءَ ڄمار[1].

'ڇوٽيون وير ڳاهون' بہ سنڌيءَ ۾ سوين ٽڙيل پکڙيل ملنديون. هتي انهن سڀني جا مثال ماپي سگهجن، سو ممڪن نہ آهي. البت ڪجهہ نمونا پيش ڪري سگهجن ٿا. ٽيرهين صديءَ ڌاري، ابڙو 'اجيت' وڏسر جو والي هو، جو جنگ ۾ شهيد ٿيو. سندس لاش لڪائي اچي ڪوٽ ۾ قابو ڪيائون. ويري سندس سر وڍڻ لاءِ آيا تہ ڏنائون تہ 'ابڙي ابڙائيءَ' جو نندبو پٽ، ڏهن سالن جو 'ڏونگر راءُ' پالا ٻڙجيون ڪنيو. پٽس تي پهرو ٻينو ڏئي. سندس ڏيا ڏسي دشمن دهلجي ويا.

(١) "ڳيچ"، جلد ٢، ڀاڱو ١، باب ٩، (ڳيچ نمبر ٨٣)، ص ١٥٩.

هڪڙي ڀارٽ منگتي پريان ئي پڪاري چين ته:

ڏوران ڏونگر ننڍڙو، اوران ٿئي آفت،
ميءَ ڀهاڙيءَ پيٽان ڄٽيو، پيءُ جنهين پربت[1].

همير سومرو (عرف خفيف) جنهن ١٠٤٣ع ۾ منصوره مان چڙهائي ڪري، ٻنگل جي راءِ دوساجيءَ کان عمرڪوٽ هٿ ڪيو، تنهن جو همعصر ڄام ڀونئرو ڪڇ جي ڀڏرڳڙهه ۾ رهندو هو. انهيءَ سمي ڄام کي ڪيرتي ڳڙهه جي ماڪواڻي راءِ، وير ويهاس (گجر)، اهڙو ته اڇي سوڙهو گهٽيو، جو ان کان جند ڇڏائڻ لاءِ، انهيءَ (مٿي ذڪر ڪيل) راجڪماريءَ جو سڱ همير کي ئي ڏيڻو پيس. سومري ڏانهن اهڙو سنيهو ٻڻ موڪليائين.

ماڙهو هلايئين مٽر، ڪونيئين سنڌ همير،
سڱ ڏيانءِ سومرا، ڀيو ڀڏر ڏيانءِ وير.[2]

ڀيائيءَ ڀيائيءَ لک ڏيان، گهوڙا ڏيان ڳچ،
سمي ڪارڻ سومرا، تون تان وهلو اچ.[3]

همير رئي لَٽ آڏائيندو اچي اوڏو ٿيو. راڻي جان اَن اوسيڙي ۾، اَکنڊيون اکيون ڳڙکيءَ ۾ وجهيو ويٺي هئي، تنهن جڏهين لٽ اڏامندي ڏٺي، تڏهن پيٽ ۾ ساهه پيس.

اچي سانڻ آلتيو، اڏاٽي پَٽي،
راجئين نهاري ڳوک مان، آيو سنڌ ڌڻي.[4]

همير سومرو سنت ئي اچيو سهڙيو. ڀونئرو ڄام آجيان لاءِ اڳتي وڌي آيو ۽ ڪيس ڪوٽ اندر حفاظت سان رهائڻ جي آڇ ڪيائين، پر سنڌ جي سومري جواب ڏنو ته:

واڙي وچون ڀورجن، ڀاڏا نه ڀورجن ڀاءِ،
اسين ڀڏر جا بادشاهه، ڊچون نه ڪنهن جي ڊاءِ.

ٻئي صبح، همير ڀڙ ۾ ڀهريائين وير ويهاس کي وار ڪرڻ جو

(١) (سگهڙن کان ٻڌل).
(٢-٣-٤) "لوڪ ڪهاڻيون": (ڳاهن سان ڳالهيون)، ص ١١٤.

وارو ڏنو. جنهن گرز سان همير جي سر تي گهاءُ هنيو. راڻيءَ سمجهيو تہ همير پورو ٿي ويو، پر هو ڏک پچائي اٿي کڙو ٿيو.

گـهـاءُ لڳو گـهـٽج جـو، ڇـٽـيـو ڇٽ مـٿـان،
راڻيءَ اٿين پڪـاريو، تہ همـيـر ويو هٿـان.(١)

آخر همير سوڀ کٽي، سڱ ڪٽيون ۽ ڪڇ جو ملڪ کٽيو. 'اگهات همير وارا' جو نيو تڏهن کان ڪڇي جي سرڪاري ڪاغذن تي لڳڻ شروع ٿيو. (ڇيو وڃي ٿو تہ مٿيون هيرو انهيءَ همير جي شاديءَ ۾ مگٺهار ٻڌايو هو.) اهي جنگي ڳاهون ترقي ڪندي، دودي-چنسير جي عهد ۾ اچي عروج تي پهتيون، جي موقعي سر ايندي يون.

ڳاهن جو آخر دؤر (١٣٠٠-١٥٠٠ع):

هيءُ ڳاهن جو تڪميلي زمانو آهي، جنهن کي ڳاهن جو 'ادبي دؤر' يا (Literary ballad age) چوڻ کپي. چو تہ هيل تائين جيڪي ڳيت ۽ ڳاهون مٿي اچي چڪيون آهن، تن ۾ ڪنهن بہ سگهڙ جو نالو نہ آهي؛ جيڪڏهن ڪنهن جو نالو ٻڌڻ ۾ آيو بہ آهي، تہ ان جا ٻول موجود نہ آهن. ۽ جي ڪي ڳيت مليا آهن تہ انهن جا ناهيندڙ معلوم نہ آهن. هينئر تاريخ جو پهريون ئي دفعو اهڙن سگهڙن جو تذڪرو هلندو، جي ڄاتل سڃاتل ۽ مڃيل ادبي شخصيتون آهن. اهڙن سڃاڻن جا سرواڻ، سَمنگ چارڻ ۽ پاڳوپان ئي آهن. انهن کان پوءِ سلسليوار پير پنو ديبلي (شاهہ حسين اپلاڻي)، درويش نوح هوٿياڻي (ڪيبرن وارو)، شيخ حماد جمالي (گجي وارو) ۽ اسماعيلي تحريڪ جا پرچارڪ ۽ داعي ستگر نور، صدرالدين وغيره جا نالا قابل ذڪر آهن، جيڪي ڳاهن جي هن سلسلي تي آخري مهر لڳائي ويا آهن. مٿين سگهڙن يا ڳهيرن جي تذڪري کان پوءِ، قديم سنڌي شاعريءَ جو تذڪرو بہ پورو ٿيو. مٿين روشن زماني جا اهي املهہ رتن، نمبروار هيٺ ڏجن ٿا. سَمنگ چارڻ ۽ پاڳوپان جي احوال ڏيڻ کان اڳ هيءُ پڌرائي ضروري آهي تہ جهڙيءَ طرح سما ۽ سومرا هڪٻئي جا حريف رهيا آهن تهڙيءَ

(١) "لوڪ ڪهاڻيون": (ڳاهن سان ڳالهيون)، ص ١١٥.
(٢) پانڌ، پنڌ، پان، پاٺ، پارٺ.

طرح پڻ(٢) ۽ چارڻ بہ فريقين جي حمايت ۾ هڪٻئي جا مخالف بڻيا رهيا. چارڻ، سمن جي سخا جا ثناخوان رهيا آهن ۽ پڻ سومرن جي سورهيائيءَ کي ساراهيندا آيا آهن. سومرن جي سورهيائيءَ کي چارڻن ڏاڍ مڙسيءَ ۽ ارهہ زورائيءَ سان تعبير ڪيو آهي، تہ سمن جي سخا کي پتن وري ڏانڍين کي لبڻ جي رمز ڪوٺيو آهي. انهيءَ ڪري چارڻ مرويرو بہ سومرن جي نندا ڪندا آيا ۽ پڻ بيگناهہ بہ سمن جي نلائي ڪندا رهيا آهن. انهيءَ مختصر سمجهاڻيءَ مان اڳواٽ پتو پئجي ويندو تہ سمنگ ڪهڙا ٻول ٻڌايان هوندا ۽ ٻاگ فقير ڪهڙي ٻات بيان ڪئي هوندي.

(١) سمنگ چارڻ (اندازا ١٢٠٠-١٣٠٠ع)

سمنگ چارڻ جي حياتيءَ ۽ سندس ڪلام تي اڳي ئي تفصيلي مضمون، "مهراڻ" ١، ٢-١٩٦٦ع ۾ ڇپجي چڪو آهي. تنهنڪري هتي سندس ڳالهہ اشاري ۾ ڪجي ٿي تہ سمن جي ٽيهن گهراڻن مان چٽايل مڙس چونڊي، انهن مان 'ڏهہ ڏاتار' ۽ 'ست سورهيہ' مقرر ڪيل، ۽ هر هڪ تي هڪڙي ڳاهہ ٻڌايائين. اهي ڳاهون سُر ۽ تار ۾ ويهاري، هليو همير سومري کي گهر وڃي ٻڌائڻ، جنهن ٺوڪي هنيس ڪاٺ ۾. جي 'سُورمن جي صف ۾ اڳواٽ منهنجو نالو آڻي، انهن جو انداز انن تي ٻيهار، يا ڏهن ڏاتارن ۾ مون کي بہ ڳڻي ڀڪا يارهن ڳائي ٻڌاءِ، نہ تہ نہ ڇڏيندوسانءِ'. حيلن حرفتن سان جند ڇڏائي ڀڳو، ۽ پوءِ ساري ڄمار سومرن تي سِٽون جوڙيندو رهيو.

سپر ٿيا سومرا، ڏير تن پرجاءِ،
همير جس ماتاءِ، چارڻ چوندو ايترو.

انهن سٽن کان سواءِ، سمن جي ساراهہ ۾ سندس سترهن ڳاهون اڄ بہ سنڌ ۾ عام طرح هلندڙ آهن. (سندس زمانو لاکي ڦلاڻي، وڪئي ڏاتار ۽ همير سومري وارو آهي، جو اٽڪل ٻارهين صدي عيسويءَ کان آهي).

(٢) پاڳوپان (١٣٠٠)

"پاند" لفظ "پانڊو" جو بدل آهي. هيءَ گروهہ منڌ کان ٿي

راڄائي درٻارن سان وابسته آهي، تنهنڪري شاهي شجرن ۽ نسبنامن تي سَند آهي. راڄائن جا وفادار ثابت ٿيڻ ڪري، سنڌن وڏي هلندي ٿي، ۽ سفارت، سڱابندي، ۽ سياسي معاملن تي مامور رهيا. سومرن جا به خاص معتمد ڀانڊ ٿي هئا. ڀاڳويان ته سنڌن ست پيڙهيو گهرڄائو ڀاٽ هو، جو سنگيت ۽ راڄنيتيءَ جو وڏو ڄاڻو هو. علاؤالدين، گجرات کان ڪڇ جي وڳهه ڪوٽ (روپاهه) تي وار ڪيو. قيامت خيز جنگ لڳي، جنهن ۾ سومرن جي سورهيائي توڙي ڀاڳوپٽ جو ڪردار لاثاني آهن. ڀاڳ فقير هت چندبردئي جي 'ٻي جوڻ' يا نئون روپ لڳي ٿو. دودل وير جي شان ۾، 'پرٿويراج راسا' جي نموني تي ئي 'دودل راسو' ڳايائين، جو هڪ وڏو جنگي داستان آهي. غالباً ڀاڻ هن کي اڏورو ئي ڇڏي ويو، جو سنڌس پٽن پورو ڪيو هجي: پر سنڌس ڳاهن ۽ پوين جي ملايل ڳاهن ۾ سنڌو ڪيڻ مشڪل آهي. سومرا درٻارن ۾ هيءَ ڪيڏارو، چوڏهين-پندرهين صديءَ تائين سنڌ جا ڀٽ ڳائيندا رهيا آهن، جو سورهين صديءَ کان بند ٿي ويو. هن ۾ ڏکهيون ڳاهون آهن، جي پڇاڙيءَ ۾ ڏنيون وينديون.

(٣) شاهه حسين اپلاڻي (عرف پيو پنو ديبلي)

هيءُ ملتان واري غوث بهاوالحق زڪريا (١٢٦٧ع) جو خليفو هو. نوُرسيَن ۽ لاڪاڻيا قوم وارن گڏجي، غوث جو پيارو مريد شيخ جيوُ شهيد ڪري وڌو. پير پٺي انهن جي نندا ڳائي ته:

نوُرسيا نه رسيا، لٿو ليکو لاڪاڻين،
مَدي رکي من ۾، جيئو ڪَٺو جن،
ڄو بهاؤالدين جو، توڙئون لڳو تن.[1]

[illegible] ڳاهه ۾ ديبل تي وير چڙهڻ ۽ ماٺهن جو مڪليءَ مٿان [illegible] مڙهيو ڏنيو اٿس:

[illegible] ڏڪيلجي، آيو آب اپار،

---

[1] [illegible] جا ڪي نادر نمونا" (مضمون): محمد خان [illegible] جلد ١١ نمبر ۴- آڪٽوبر، نومبر، ڊسمبر ١٩٦٢ع.

مـڪليءَ مـاڳ مـتـاهينءَ، تـيـاسـون ڏاروڏار.[۲]

(۴) مخدوم نوح هوتياڻي (ڪيبرن وارو):

۱۳۸۸ع ۾ جوڻي جـام جي خـلافت ۽ تماچيءَ جي حق ۾ هوڪو ڏنائين تہ:

جوڻو وجي جهوري ماريو، جام تماچي تختين چاڙهيو.[۱]

(۵) شيخ حماد:

۱۳۸۸ع متئين تماچي جام جي والده ڪيس روئي دانهن ڏني ۽ ڪانئس دعا گهريائين. مائيءَ جي حال تي ڪيس رحم آيو ۽ بلند آواز سان هينيون ڳاهون آلاپيائين:

تماچي صـلاح الدين، ايندا سـيگهـ سِـري،
جـوڻو جـهَـڙ جـپـيـو، پيس ڪوٽ ڪِري.[۲]

جـــوڻـو مـت اوڻـو، جـــام تماچي آءُ،
سـپـاجـهي پاجـهـ پئي، تو سين ريڏو راءُ.[۳]

٦ کان ۹ ٽائين اسماعيلي تحريڪ جا داعي ۽ پارٽيءَ جا پرچارڪ.

اسماعيلي تحريڪ جا داعي:

(الف) 'ستگر نور' ۱۰۷۹ع ۾ هندستان آيو ۽ سنڌ ۾ اچي پنهنجو 'ستپنٿ' جاري ڪيائين.

(ب) پير شمس (سبزواري) اسماعيل فرقي جي اٺيهن گادي نشين، امام شاهہ قاسم جي زماني (۱۳۱۰-۱۳۳۷ع) ۾ پرچار ڪرڻ آيو. سندس بول غنائي نوعيت جا آهن، جي ڇند جي جهنجهٽ کان آزاد آهن.

همہ دل خالق الله سوئي وسي،
جتي قائم قدرت چلائي:
حق تون، پاڪ تون بادشاهہ،

(۱-۲) "سنڌي ٻوليءَ" جي مختصر تاريخ": ڊاڪٽر بلوچ، ص ۱۰٦ ۽ ۱۰۴.
(۳) سماهي "مهراڻ": محمد خان غنيءَ جو مضمون. ص ۹۵.

مهربان ٻيي ياعلي تون ئي تون؛
رب تون رحمان تون؛
يا علي اول آخر قاضي تون ئي تون.[١]

(ج) پير صدرالدين عرف 'ٻارگر' ١٤٠٩ع جا ناهيل "گنان" اڄ تائين ڳائبا اچن، جن ۾ عروضي تڪلف ۽ تصنع کان وڌيڪ موسيقيءَ جي 'غنا' موجود آهي ۽ جن جو مضمون هدايتن ۽ نصيحت وارو آهي. ڪي ٻول هيٺ ڏجن ٿا:

ڪيڙيون اڏائيين گڏ ماڙيون، تن تي ڪيڙا رکائين چٽ،
نيـــهي نينڊءِ ڏوڙ ۾، توتي لتـــون ڏيندا مٽ؛
سڻ وڻجــارا، هو يار! من هروئڙو تــو جيهــولي.

هتي 'وڻجارا هو يار' وراڻي (Burden) آهي، جا لئہ ۽ سُر جي ڊار لاءِ هڪ ضروري ٽيڪ آهي.

(د) ان بعد پير حسن ڪبير (٤٩-١٤٥٠ع) پڻ مٿين قسم جا گنان چيا آهن. اهي بہ اڄ تائين بدستور جهونگاريا ۽ آلاپيا وڃن ٿا. مطلب تہ پندرهين صديءَ جي پڇاڙيءَ سوڌو، ڪن شاعرن جو اهڙو ڪلام ملندو رهي ٿو، جنهن جو مضمون مذهبي، سياسي ۽ تبليغي وغيره آهي.

پڇاڙيءَ جو دودي-چنيسر جون ڳاهون، ٻاگوبان جي زبانيءَ ڏجن ٿيون. هي ڳاهون 'ڪبت' جي هيئت (Form) ۾ آهن، جي راڳ همير (۽ ڪيڏاري يا سورٺ) ۾ ڳائبيون آهن. ڳاهن جو انداز بہ گهڻو آهي، ۽ انهن مان ڪهڙي موقعي جون ڳاهون ڏجن ۽ ڪهڙي موقعي ڪي نظرانداز ڪجي، سو بہ هڪ مسئلو آهي. تنهن ڪري قصي جي منڍ کان ڪٿي، وچان بہ-تي ڳاهون ڏجن ٿيون:

(١) يونگر جي وفات، ۽ پڳ لاءِ ڇڪتاڻ:

ٻاتي ٻاتي ڏينهـــڙا، لڳا يـــونگر راوَ سُـــتي،

(١) "سومرن جي دور جي سنڌي شاعري" (مقالو): خواجا غلام علي الانا. 'رسالو مهراڻ' جلد ٩. نمبر١ ۽ ٢. سال ١٩٦٠ع. ص ١٤٨ کان ١٥١ تائين.
(٢) ميرائي فقير نواز عليءَ ۽ دوست علي جي زباني.

مـــــڙدن اچي مـــــامـــــرو ٻڏڙو ڀڳ مـــــتي.[٢]

(٢) چنيسر جو ڀڳ تان ڀڳڙڻ:

ڪاوڙجي ڪارو ٿـيـو، وري چـڙيو چنيـسـر راءِ،
ٻگڙيو ديو وڳـهـ سندو، جو جـهليـو اچي نا جـاءِ.

....

هول ڪنگول ٻـ ٿـو وجـهي ۽ زرهـ وجـهي چـولا،
سـوني سـيڳَ ڪمـاڪـري، ٻَتِي ڪانن هٿ وچـا.

(٣) علاؤالدين جي لشڪر جو 'ويرا واهـ' تي پهچڻ، نوجوان ننگر راءِ جـو غنيم تي چـوڪسي رکڻ لاءِ مـقـرر ٿـيڻ. (ويرا واهـ، ننگرپارڪر ۽ ڏيپلي جي پريان آهي):

آلاديـن ٻـ آئـيـــــو، جـت آلا ڪـاٺ ٻـرن،
پوربي ۽ پـڇـــــميءَ آهـي انـت نـ امـــــرائـن،
ڪارا، ڪڪـا، ڪابلي، ڪـوهسـتـاني ٻـ ڪَڏن،
ڳـاڙها ڏينيـو ڏونگري جـيـئن چـيـلاتا چـهـتن،
ايـران ۽ تـوران جـــا، ڪـنـا خــــوب ڪـــڙن،
(ادا) نوَ لک ڏهـ ڇليون (وو)، اچي سنڌ وڪوڙي تن.

(٤) ننگر راو جـو ڪـٽـڪ ڪي آڏو روڪـڻ، ۽ پـناٺن جي سـاٺـس ڪـؤنس ڪـرڻ:

ماڪڙ وانگي مِـينهن جي، اَت اچـيـو ڪانَ ڪرن،
مـردن مـتـان رڪ ـ ـون، ٿـيـون تاوَ ترازيو ڪن،
ڏڙ جنين جـــا ڏوڙ پر، سب للهنگ پيـــا ليـــتن،
مـر سي مـائن جـائيـا، جي اورانگهـيـو ٻـ اچن،
(ادازي١) سان وڙهن ائين سومرا، جيئن ڳوڏا ڳاهـ وهن.

(٥) ننگر نوجوان جي ثابت قدمي:

اَت ارڙهن ڏڪ تراڙ جـا، لڳا ننـگر مـــتـــڙي تان،
تـ ٻـ ٿَـڪـر ٽريو ڪينڪي، پيو جبل ڪونـ سمـاءِ.
ٻـاڳـويـان جي واتاڻ وير رس ايجـا ٻـ ان وقت آڏمـيـو ڏڏڪا

ڪري، جڏهن دودو راءِ پڻ سر پڙ تي پلٽيو آهي- "آت ذرتي ٿي ڏان ڏان ڪري!" افغان اڪئين دوزخ ڏسن ٿا، جن لاءِ دودي قيامت ڪري ڇڏي. مسوپرڳڙيءَ جا ميراثي، هيءَ ڳالهه سُر حسينيءَ ۾ ڪندا آهن، ۽ ٻڌندي، حساس طبع وارن کي آسمان لرزندي محسوس ٿئي ٿو. جن به هيءَ رزم ڳائيندي ٻڌي هوندي، تن کي لکيل ڳاهون ڪجهه بيجان ۽ ڦڪيون لڳنديون.

هن سربستي ڪيڏاري ٻڌڻ کان پوءِ، اعتراف ڪرڻو پوي ٿو ته پاڻ جو گهر هن سڄي دؤر جي سگهڙن (توڙي پوءِ جي ڪن رزم گو شاعرن) ۾ اتانهون آهي. سندس ڪئين تڪون، جن ۾ جنگي محاورا ۽ رزمنامي جا اصطلاح آهن، پوءِ جي شاعرن وٽ ضرب المثل آهن. مطلب ته 'پاڳو' سومرن جي دؤر ۾ عظيم الشان هستي آهي.

پڄاڻي:

پندرهين صديءَ جي خاتمي سان گڏوگڏ، سومرن جي ستن-اٺن صدين جي ڊگهي حڪومت به ختم ٿي، ۽ انهيءَ سان گڏ ئي "قديم سنڌي شاعري" جو لڳ ڀڳ هزار سالن جو پراڻو عهد پڻ پورو ٿيو.

سنڌي شاعريءَ جو هيءُ اوائلي دؤر، موضوع توڙي مفهوم جي لحاظ کان، سڌو سنئون ۽ سادگيءَ وارو دؤر آهي. هن ۾ نه الاهي راز آهن ۽ نه باطني رمزون؛ نه عشق مجازيءَ ۽ حقيقيءَ جي ڇڪتاڻ، ۽ نه وري شريعت ۽ طريقت جو بحث. هن دؤر جي شاعريءَ ۾ اهي ڳالهيون ڳولڻ ئي اجائي خوشفهمي آهي. هن دؤر بابت ٻي ڳالهه هيءَ به ڌيان ۾ رکڻ کپي، ته پراڻي سنڌي شاعري 'سنگيت رس' جي ئي اصولن تي ٻيٺل آهي. ڪيترا گيت جڙيل ئي ائين آهن، جيڪي ڳائڻ وديا جي لئي تال ۾ بلڪل پورا نهڪي اچن ٿا. هن ۾ چند وديا کي به ڪو دخل ڪونهي. تنهنڪري هتي چند جا اصول آزمائڻ ۽ ماترائون ڳڻي ليکو ٻڌڻ، سڪي سوداءُ پڄاڻي آهي. ڇند جو پنهنجو الڳ دؤر آهي، جنهن ۾ ئي اهي قاعدا قانون ۽ پابنديون عائد ٿين ٿيون. اجا هيءُ راڳ رس جو ئي دؤر آهي، جنهن ۾ شاعريءَ کي پنهنجي آزاد حيثيت آهي، ۽ اهڙي

آزادي پندرهين صديءَ جي ختم ٿيڻ تائين قائم رهي آهي.

سورهين صدي عيسويءَ جي شروع ٿيڻ سان ئي، سنڌي شاعريءَ ۾ هڪدم ڦيرو اچڻ شروع ٿيو آهي. سادن ۽ بيترتيب ڳيچن ۽ ڳاهن جي جڳهه تي دوهي ۽ سورٺي جهڙيون ماپيل ۽ ترِيل پڪيون پختيون صنفون اپري آيون ۽ نکري نروار ٿيون، جن ۾ پوريءَ طرح چند جا نيم نڀايل آهن. هن دؤر جي موضوع ۽ مضمون تي، سينگار رس يا عشقيه شاعري (تغزل) جو رنگ غالب آهي. سنڌي شاعريءَ جو هيءُ 'پيو' دؤر شروع ٿيو آهي، جنهن کي 'دل جي سجاڳيءَ' يا 'روحاني بيداريءَ' وارو دؤر چئي سگهجي ٿو. "جوڳيءَ جاڳايو، ستو هوس ننڊ ۾!" انهيءَ جڳ جا جوڳي آهن: سنڌنو سالڪ (سيوهڻ طرف جو)، اسحاق آهنگر (لهار)، درويش راڄو 'دَلّ'، ڪامل مجذوب، سيد علي ٺٽوي قاضي قاضن وغيره. اهي صاحب سڀ پندرهين صديءَ کان پوءِ جا آهن: هنن کان اڳ مٿئين مضمون جو دائرو محدود ٿي چڪو آهي، تنهن ڪري هي سالڪ ۽ تارڪ پنهنجي علحده روحاني دؤر جو ئي افتتاح فرمائيندا.

هيڪيو جو اکر ونگڙو، جوگر تُسي ڏي،
انداري گهر ڏيولا، ڦرڦر جوت ڪري.